

Ерік-Еммануель ШМІТТ

ДИТЯ НОЯ

Повість

(переклад Зої Борисюк)

Моєму другові П'єру Перельмутеру, чия історія частково надихнула мене на написання цієї повісті

Пам'яті абата Андре, вікарія парафії святого Іоанна Хрестителя в Намюрі, та всіх Праведників світу

У десять років я був серед дітей, яких щонеділі виставляли на аукціон.

Ні, нас не продавали, а лише просили ходити помостом у пошуках того, хто захоче когось із нас узяти. Серед публіки могли бути як наші справжні батьки, що нарешті повернулися з війни, так і подружжя, які бажали нас усиновити.

Кожної неділі я піднімався на ці підмостки, сподіваючись: якщо мене і не впізнають, то принаймні виберуть.

Кожної неділі у внутрішньому дворі Жовтої вілли я мав ступити десять кроків, аби мене помітили, десять кроків, щоб отримати родину, десять кроків, щоб не бути більше сиротою. Перші кілька стрімких кроків не коштували мені нічого, настільки нетерплячка підштовхувала мене на поміст, та вже на півдорозі я втрачав сили, а на останньому метрі ноги зовсім не слухалися. У кінці цього шляху, наче на місточку для стрибків у

воду, мене очікувала пустка. Тиша, глибша за безодню. Серед цих рядів голів, капелюхів, черепів і зачісок чийсь вуста мали розтулитися і крикнути: "Синку!" або "Ось він! Я хочу цього! Я його всиновлюю!" Ставши майже навшпиньки, всім тілом тягнучись до цього вигуку, що вирве мене із забуття, я непокоївся, чи добре подбав про свій належний вигляд.

На світанку я вилітав із дортуару та біг до холодних умивальників, де обдирав собі шкіру зеленим, твердим, немов камінець, милом, що неохоче милилося та було скупим на піну. Я причісувався разів двадцять, доки не переконувався, що приборкав своє волосся. Оскільки мій синій костюм, якого я одягав, ідучи на месу, став завузьким мені у плечах, закоротким на руках і ногах, я зіщулювався всередині його шорсткої тканини, аби приховати, що я з нього виріс.

Хто знає, чого більше в очікуванні, — насолоди чи муки: ти готуєшся до стрибка, не відаючи, як він закінчиться. Можливо, загинеш? А можливо, заслужиш оплески?

Звісно, моє взуття псувало все. Два шматки пожмаканого картону. Більше дірок, ніж матерії. Зяяння, зв'язані мотузкою. Добре провітрювана модель, відкрита холодові, вітрові і навіть пальцям моїх ніг. Дві грубі взуванки, що змогли протистояти дощеві лише після того, як їх покрито кількома шарами багнюки. Я не міг їх почистити, бо існував ризик, що вони зникнуть. Єдиною ознакою належності цього мотлоху до взуття було те, що я носив його на ногах. Якби я тримав його в руках, цілком певно, мені чемно показали б на смітник. Можливо, варто було б узуті свої повсякденні сабо? Втім, відвідувачі Жовтої вілли не могли цього роздивитися знизу! А якщо й так! Хіба ж можна відмовитися від мене через якесь там взуття! Хіба рудий Леонард не знайшов своїх батьків, хоч і парадував босим?

— Можеш іти в їдальню, мій Жозефе.

Щонеділі мої надії танули, тільки-но звучала ця фраза. Отець Понс припускав, що цього разу теж нічого не вийде, і мені слід іти зі сцени.

Поворот. Десять кроків, щоб зникнути. Десять кроків, щоб повернутися до свого болю. Десять кроків, щоб знову стати сиротою. На краю сцени вже топталась інша дитина. Серцю було затісно в грудях.

— Гадаєте, мені це вдасться, отче?

— Що саме, дитинко?

— Знайти батьків.

— Батьків! Сподіваюся, що твої справжні батьки зуміли уникнути небезпеки і невдовзі з'являться тут.

Оскільки я виставляв себе без жодних результатів, то став почуватися винним. Хоча, власне, це вони десь затримувалися. Не поверталися. Та чи в тому лише їхня вина? Чи ж вони живі?

Мені було десять. Минуло три роки, як батьки залишили мене у чужих людей.

Війна закінчилася кілька тижнів тому. Разом із нею закінчився період надій та ілюзій. Ми всі, сховані діти, мали пізнати реальність і дізнатися, переживши потрясіння, наче від удару по голові, чи ми й надалі маємо родину, чи залишилися на світі зовсім самі...

Усе почалось у трамваї.

Ми з мамою їхали на другий край Брюсселя, сидячи в глибині жовтого вагона, що сипав іскрами і скреготів, як жерсть. Я гадав, що саме іскри з даху надають нам швидкості. Сидячи на маминих колінах, оповитий солодкуватим запахом її парфумів, занурившись у її лисячий комір, я мчав через сіре місто і, маючи всього сім років, почувався королем світу: постороніться, селюки! Пропустіть нас! Авта розступалися, візки панічно металися, пішоходи розбігалися, а водій віз мене з мамою, наче вельможне подружжя в кареті.

Не питайте мене, якою була моя мама: хіба можна описати сонце? Мама випромінювала тепло, силу й радість. Я більше пригадую свої враження, ніж риси її обличчя. Поруч із нею я сміявся, і нічого лихого ніколи не могло зі мною статися.

Тож поява німецьких солдатів у вагоні мене аж ніяк не стурбувала. Я став грати роль німої дитини, бо за домовленістю з батьками, які боялися, що ідиш мене викаже, я забороняв собі розмовляти, щойно в полі зору з'являлися сіро-зелені мундири або чорні шкіряні плащі. Того 1942-го року нас зобов'язали носити жовту зірку, але мій тато як вправний кравець зумів пошити нам пальта, що робили зірку непомітною, хоча при потребі її можна було показати. Мама називала їх нашими "падучими зірками".

Тим часом військовики розмовляли, не звертаючи на нас жодної уваги, але я відчув, як напружилась і затремтіла мама. Було це інстинктивно? Чи вона почула якусь промовисту фразу?

Мама підвелася, рукою закрила мені рот і на наступній зупинці квапливо виштовхала мене з трамвая. Опинившись на тротуарі, я сказав:

— Але ж наш дім далі! Чому ми вийшли тут?

— Ми трохи погуляємо. Ти не проти, Жозефе?

Звичайно, я хотів усього того, чого хотіла моя мама, навіть якщо мені у мої сім років важко встигати за її ходю. Несподівано її кроки стали швидшими і більш нерівномірними, ніж зазвичай.

Дорогою вона запропонувала:

— Ти не проти, якщо ми відвідаємо одну високородну пані?

— Ні. А кого?

— Графиню де Сюллі.

— І яка вона на зріст?

— Перепрошую?

— Ти ж сказала, що це високородна пані...

— Я хотіла сказати, що вона шляхетна.

— Шляхетна?

Доки мама пояснювала мені, що шляхетною вважається особа високого походження, з дуже старовинного роду, і власне лише заради цього шляхетства їй слід виявляти велику повагу, ми опинились у вестибюлі прекрасного будинку, де нас привітали слуги.

Тут я був трохи збитий з пантелику, бо жінка, що вийшла до нас, аж ніяк не була схожа на вигаданий мною образ: бо хоча

графиня де Сюлі й походила зі "старовинного" роду, виглядала вона дуже молодо, і хоча була "високородною" пані "високого" походження, та навряд чи вищою за мене.

Вона швидко й тихо перемовилася з мамою, яка мене поцілувала й попросила побути тут, доки вона повернеться.

Невеличка молода графиня, що не виправдала моїх сподівань, провела мене до салону, де пригостила тістечками й чаєм та пограла різні мелодії на піаніно. Високі стелі, ситне частування і красива музика спонукали мене переглянути свою позицію, тож, зручно вмовившись у глибокому м'якому кріслі, я погодився з тим, що вона таки "шляхетна" пані.

Вона перестала грати і, поглянувши на стінний годинник, зітхнула, тоді, наморщивши від занепокоєння чоло, підійшла до мене.

— Жозефе, не знаю, чи ти зрозумієш те, що я тобі скажу, але наша кров забороняє нам приховувати правду від дітей.

Якщо так прийнято у шляхетних людей, навіщо це накидати мені? Чи вона вважає, що я також шляхетний? Між іншим, чи я таки шляхетний? Я — шляхетного роду? Можливо... Чому б і ні? Якщо судити по ній, для цього не потрібно бути ні високим, ні старим; тож у мене були шанси.

— Жозефе, твоїм батькам і тобі загрожує велика небезпека. Мама почула розмову про арешти, які відбудуться у вашому районі. Вона пішла попередити тата і всіх, кого встигне. І довірила мені опікуватися тобою. Мама, сподіваюсь, повернеться. Ось так. Я справді сподіваюся, що вона повернеться.

Що ж, я волів би бути шляхетного роду, але не щодня:
правда — таки болісна річ.

— Мама завжди повертається. Чому вона має не повернутися?

— Її може заарештувати поліція.

— А що вона зробила?

— Вона нічого не робила. Просто вона...

Тут із грудей графині вирвався протяжний стогін, аж перлини кольє затремтіли. Її очі наповнилися сльозами.

— Що "вона"? — запитав я.

— Вона — єврейка.

— Авжеж, у нашій родині всі євреї. Якщо хочеш, я теж.

Оскільки я був правий, вона розцілювала мене в обидві щоки.

— А ти, мадам, єврейка?

— Ні. Я бельгійка.

— Як і я.

— Так, як і ти. Але християнка.

— А християнка — це протилежне єврею?

— Протилежним єврею є нацист.

— А християн не заарештовують?

— Ні.

— То бути християнином краще?

— Залежить відносно кого. Ходімо, Жозефе, я покажу тобі будинок, доки повернеться мама.

— О, бачиш, вона таки повернеться!

Графиня де Сюллі взяла мене за руку і повела по сходах, що стрімко злітали вгору, помилуватися вазами, картинами і рицарськими обладунками. В її спальні я побачив цілу стіну суконь, що висіли на вішаках. У нас, у Скарбеку,[1] ми також жили серед костюмів, ниток і тканин.

— Ти — кравчиня, як мій тато?

Вона засміялася.

— Ні. Я купую вбрання, яке виготовляють модельєри, такі, як твій тато. Вони ж мають працювати для когось, чи не так?

Я схвально кивнув головою, але не зізнався графині, що свій одяг вона вибирала явно не в нас, бо в тата я ніколи не бачив таких гарних речей, таких вишитих оксамитів, таких сяйливих шовків, таких мережив на манжетах, таких ґудзиків, що сяяли, як коштовне каміння.

Прийшов граф і, вислухавши графиню, яка описала йому ситуацію, уважно поглянув на мене.

Він значно краще пасував до портрета шляхетної особи. Високий, тонкий, старий — в усякому разі, вуса надавали йому поважного вигляду, — він розглядав мене з такої висоти, що я збагнув: стелі зробили такими високими саме задля нього.

— Ходімо з нами їсти, дитинко.

Його голос був голосом шляхетної особи, цілком точно, я певен! Поважний, густий, низький, наче полиск бронзових статуй у світлі свічок.

Під час вечері я ввічливо підтримував обов'язкову розмову, хоча й був поглинутий роздумами щодо свого походження: я шляхетного роду чи ні? Якщо Сюллі готові мені допомогти і прихистити, то власне тому, що я належу до тієї самої породи, що й вони? Тобто, я шляхетний?

Якраз тоді, коли ми переходили до салону пити чай з апельсинового цвіту, я вже дозрів до того, щоб висловити свої запитання з цього приводу вголос, але, боячись почути негативну відповідь, волів пожити трохи довше з цим приємним для себе запитанням...

Я вже дрімав, коли пролунав дзвінок. Сидячи нерухомо у глибокому кріслі, я побачив тата й маму, що з'явились у вестибюлі, і тоді я вперше зрозумів, що вони — інакші. У невиразному одязі, з опущеними плечима, з картонними валізками в руках, вони розмовляли несміло й розгублено, наче однаково боялись і темряви, з якої вони прийшли, і блискучих господарів, до яких вони зверталися. І тут я запитав себе, чи не є мої батьки бідними.

— Облава! Вони забирають усіх. Жінок і дітей також. Родину Розенбергів. Родину Мейєрів. І Лаєгерів. І Перельмутерів. Усіх...

Батько плакав. Мені було незручно, що він, який ніколи не плакав, розридався перед такими людьми, як Сюзі. Що мало означати таке панібратство? Що ми також знатні? Сидячи непорушно у глибокому кріслі, де я, як усі думали, спав, я спостерігав і слухав.

— Виїхати... Але куди? Щоб дістатися до Іспанії, треба перетнути всю Францію, в якій не менш небезпечно. Ще й без фальшивих документів...

— От бачиш, Мішке, — сказала мама, — треба таки було виїхати з тіткою Рітою до Бразилії.

— З моїм хворим батьком? Ніколи!

— Тепер він помер, прийми його душу, Господи!

— Так, нині запізно.

Граф де Сюзі вніс трохи ладу в розмову.

— Я про вас потурбуюся.

— Ні, пане графе, наша доля не має значення. Рятувати слід Жозефа. Спершу його. Його одного, якщо не можна буде інакше.

— Авжеж, — підтримала мама, — сховати треба Жозефа.

Я подумав, що така увага до мене підтверджувала припущення про мою належність до знаті. Принаймні в очах моїх рідних.

Граф знову їх заспокоїв.

— Звісно, я потурбуюся про Жозефа. І про вас також. Одначе вам доведеться погодитися на тимчасову розлуку з ним.

— Мій Жозефеле...

Мама розридалася в обіймах маленької графині, яка м'яко поплескувала їй по плечу. На відміну від татових сліз, від яких мені стало незручно, мамині сльози розривали мені серце.

Якщо я справді шляхетний, то більше не можу прикидатися, що сплю. Відчуваючи себе лицарем, я зістрибнув із крісла, щоб утішити маму. Втім, не знаю, що зі мною трапилося, коли я опинився біля неї, бо відбулося зовсім протилежне: я обхопив маму за ноги і заридав голосніше за неї. За один лише вечір Сюллі довелося побачити ридання всього племені! Тож після всього цього спробуйте переконати когось, що ми також родовиті.

Щоб якось відвернути їхню увагу, тато відкрив свої валізи.

— Ось, пане графе, візьміть. Оскільки я ніколи не зможу з вами розплатитися, віддаю вам усе, що маю. Це мої останні костюми.

Він вийняв пошиті ним піджаки, штани й жилетки, що висіли на вішачках. Тато пестливо проводив по них кистю, як робив зазвичай у крамничці, це була коротка ласка, щоб показати

вартість товару, підкреслюючи, як плавно падає тканина і яка вона м'яка.

Я відчув полегшення від того, що тато не був у кімнаті графині разом зі мною та не бачив її чудового вбрання — інакше він одразу помер би, як громом уражений, від ніяковості через те, що наважився пропонувати такі простецькі речі таким витонченим особам.

— Мені не треба плати в жодному вигляді, мій друже, — сказав граф.

— Я наполягаю...

— Не принижуйте мене. Я дію не через користь. Будь ласка, сховайте ваші цінні скарби, вони можуть вам знадобитися.

Граф назвав костюми мого батька "скарбами"! Я чогось не розумів. Можливо, я помилявся. Нас провели на верхній поверх будинку і розмістили в мансарді.

Я був зачарований зоряним полем, яке відкривалося крізь вирізане посеред даху вікно.

Раніше в мене не було нагоди милуватися небом, бо через віконце нашої напівпідвальної квартири я бачив лише черевики, псів і господарські сумки. Це всеосяжне склепіння, цей глибокий, усіяний діамантами оксамит здавався мені логічним завершенням шляхетного помешкання, на кожному поверсі якого панувала краса. Отже, замість будинку, де мешкало шість родин, над Сюллі відкривалося невагоме всіяне зорями небо. Мені подобалося бути знатним.

— Бачиш он оту зірку, Жозефе? — показала мама. — Це наша зірка. Твоя і моя.

— Як вона називається?

— Люди називають її зіркою пастуха, ми ж назвемо її "зіркою Жозефа і мами".

Мама мала схильність перейменовувати зірки.

Вона затулила мої очі руками, покрутила мене, а потім указала на небо.

— Де вона? Можеш її показати?

Я навчився безпомилково розпізнавати "зірку Жозефа й мами" у безмежному просторі.

Пригорнувши мене до грудей, мама почала наспівувати колискову на ідиш. Доспівавши пісню, вона просила показати нашу зірку і знову співала. Я щосили боровся з падінням у сон, прагнучи якнайповніше прожити цю мить.

У глибині кімнати тато схилився над валізками і, щось бурмочучи, то складав, то перекладав костюми. Вибравши мить, коли мама закінчила куплет, я зібрався з силами, щоб запитати:

— Тату, навчиш мене шити?

Захоплений зненацька, він відповів не одразу.

— Авжеж, — наполягав я, — мені теж хотілося б виготовляти скарби. Як ти.

Підійшовши до мене, він, чоловік, який відзначався стриманістю та був скупий на ласку, пригорнув мене і поцілував.

— Я навчу тебе всього, що вмію, Жозефе. Навіть того, чого не вмію.

Напевно, зазвичай його чорна, жорстка й колюча борода завдавала йому болю, бо він часто потирив щоки й нікому не дозволяв до неї торкатися. Але того вечора вона його, вочевидь, не турбувала і він дозволив пом'яти її, що я з цікавістю й зробив.

— Вона м'яка, правда? — промимрила мама, зашарівшись, немовби у чомусь мені зізналася.

— Ну, ж бо, не кажи дурниць, — насварився тато.

І хоча там було два ліжка, велике й маленьке, мама налягла, щоб я ліг разом із ними на великому. Тато заперечував недовго. Він справді змінився відтоді, як ми стали шляхетними.

Саме там, дивлячись на зорі, що співали пісню на ідиш, я востаннє спав у маминих обіймах.

Ми так і не попрощалися. Можливо, це було зумовлено незрозумілою низкою обставин. Можливо, вони зробили це свідомо. Вони, напевно, не захотіли переживати цю сцену, ще менше — щоб її переживав я... Нитка обірвалася так, що я цього навіть не усвідомив: наступного дня пополудні вони кудись пішли і більше не повернулися.

На запитання, де мої батьки, граф і маленька графиня щоразу незмінно відповідали: "У надійному місці".

Цього мені було досить, бо мою енергію поглинало пізнання мого нового життя: життя шляхетної людини.

Якщо я не досліджував сам кутків і закутків цього помешкання, якщо не спостерігав за танцями служниць, які впрягалися в чищення срібла, вибивання килимів чи збивання подушок, то годинами сидів у вітальні з графинею, яка вдосконалювала мою французьку мову, забороняючи вживати бодай слово з ідиш. Я був дуже слухняним ще й тому, що вона загодовувала мене тістечками й вальсами. Головне, я був певен, що остаточне набуття мною статусу шляхетної особи потребує оволодіння цією мовою, яка, звичайно, невиразна і складна для вимови, не така соковита й мальовнича, як моя, хоча загалом м'яка, розмірена й вишукана.

У присутності відвідувачів я мав називати графа й графиню "дядечком" і "тітонькою", бо вони видавали мене за одного зі своїх голландських небожів.

Я вже, було, й повірив у те, що це справді так, аж якось уранці поліція оточила будинок.

— Поліція! Відчиніть! Поліція!

Якісь чоловіки несамовито гупали в парадні двері, наче дзвінка їм було замало.

— Поліція! Відчиніть! Поліція!

Одягнена у шовковий халатик графиня влетіла в мою кімнату, схопила мене на руки й віднесла у своє ліжко.

— Нічого не бійся, Жозефе, відповідай весь час по-французьки те, що і я.

Доки поліцейські піднімалися сходами, вона почала читати якусь історію; ми обоє сиділи в подушках, наче довкола нічого не відбувалося.

Поліцейські увірвалися в спальню й люто вступилися в нас.

— Ви ховаєте єврейську родину!

— Шукайте скрізь, де хочете, — зверхньо відповідає графиня, — простукуйте стіни, зламуйте дорожні скрині, залазьте під ліжка — так чи інак, ви нічого не знайдете. Натомість можу вас запевнити, що вже завтра ви почуєте про мене.

— Ми отримали донос, мадам!

Не виявивши збентеження, графиня обурилася тим, що вірять бозна-кому, попередила, що справа цим не завершиться, вона дійде до палацу, адже вона близько знайома з королевою Єлизаветою, потім заявила чиновникам, що ця помилка коштуватиме їм кар'єри, щодо цього вони можуть їй вірити!

— А тепер шукайте! Тільки швидко!

Її впевненість та обурення вплинули на шефа поліції, у якого на мить прозирнуло бажання відступити.

— Чи можу я запитати, що це за дитина, мадам?

— Це мій небіж. Син генерала фон Гребельса. Може, вам показати наше родовідне дерево? Хочете довести себе до самогубства, юначе!

Після безплідних пошуків поліцейські пішли, бурмочучи вибачення, незграбні та присоромлені.

Графиня вистрибнула з ліжка. Ледве стримуючись, вона водночас плакала і сміялася.

— Ти проник в одну з моїх таємниць, Жозефе, це — один із прикладів моїх жіночих хитрощів.

— А саме?

— Звинувачувати замість виправдовуватись. Нападати, коли тебе підозрюють. Радше кусати, ніж захищатися.

— Це дозволено лише жінкам?

— Ні. Ти також можеш цим скористатися.

Наступного дня Сюллі повідомили мені, що я більше не можу в них залишатися, бо в разі перевірки їхню брехню легко викрити.

— До нас прийде отець Понс, він потурбується про тебе. Ти потрапиш у хороші руки. Тобі доведеться називати його "отче".

— Гаразд, дядечку.

— Ти зватимеш його "отче" не для того, аби вдавати, що він твій батько, як ти звеш мене "дядьком". Його всі люди називають "отцем".

— Навіть ви?

— Навіть ми. Він — священик. Звертаючись до нього, ми кажемо "отче". І поліцейські. І німецькі солдати. Геть усі. Навіть ті, що не вірять.

— Ті, що не вірять, що він їхній батько?

— Навіть ті, що не вірять у Бога.

Мене дуже вразило те, що я зустрівся з кимось, хто є "отцем" усього світу або таким вважається.

— Чи ж отець Понс якось пов'язаний із пемзою?[2] — запитав я.

Я думав про цей приємний і легкий камінець, що його впродовж кількох днів графиня приносила мені у ванну, аби я тер ним ступні, знімаючи з них мертву ороговілу шкіру. Цей предмет у вигляді миші захоплював мене своєю здатністю плавати (цього від каменю годі й очікувати) і змінювати колір одразу після зволоження: сіро-білий, він набирал кольору чорного антрациту.

— Не розумію, чому ви регочете, — з досадою сказав я. — Можливо, саме він його знайшов... чи винайшов... той камінь, пемзу. Зрештою, хтось же мав це зробити!

Припинивши насмішки, Сюллі схвально кивнула головою.

— Твоя правда, Жозефе: це цілком міг бути він. Одначе він не має жодного відношення до каменю.

Нехай і так. Але коли він подзвонив і ввійшов у дім Сюллі, я одразу ж здогадався, що йшлося саме про нього.

Довгий, вузький чоловік: він ніби складався з двох не пов'язаних між собою частин — голови і решти. Його тіло видавалося нематеріальним, під тканиною не було видно жодних опуклостей, чорна сутана була такою ж пласкою, наче висіла на вішаку, з-під неї виднілися начищені до блиску черевики, які, здавалося, взагалі не трималися на щиколотках. Натомість виглядала голова, рожева, жива, новісінька й невинна, як вийняте з купелі немовля. Виникало бажання поцілувати й потримати її в руках.

— Добридень, отче, — сказав граф. — Це Жозеф.

Я розглядав його, намагаючись збагнути, чому його обличчя не лише майже не дивувало мене, а й виглядало немов підтвердження. Підтвердження чого? Його чорні очі приязно дивилися на мене з-поза круглих скелець легеньких окулярів. І раптом сяйнула думка.

— У вас немає волосся, — вигукнув я.

Він усміхнувся, і в цю мить я полюбив його.

— Так, багато волосся випало. А те, що росте, я голю.

— Навіщо?

— Щоб не гаяти часу на причісування.

Я зайшовся сміхом. Отже, він сам не здогадується, чому він лисий. Так кумедно... Сюллі запитально дивилися на мене. Вони теж не розуміли? Чи варто їм про це казати? Це ж бо й так очевидно: голова отця Понса була гладенькою, наче ринь, адже він мусив виправдовувати своє ім'я — Пемза!

Та оскільки їхнє здивування не минало, я відчув, що краще промовчати. Навіть якщо виглядатиму дурником...

— Ти вмієш їздити на велосипеді, Жозефе?

— Ні.

Я не зважився зізнатися, чому так сталося: відтоді як почалася війна, батьки з обачності забороняли мені бавитися на вулиці. Тож у розвагах я дуже відставав від своїх однолітків.

— Тоді я тебе навчу, — пообіцяв отець. — Спробуй втриматися, сидячи за мною. Чіпляйся.

Я намагався заслужити похвалу від Сюллі, але не падати з багажника навчився лише після кількох спроб, зроблених на подвір'ї будинку.

— А тепер спробуємо на вулиці.

Коли в мене це вийшло, граф і графиня підійшли до нас і нашвидку поцілували мене.

— До скорої зустрічі, Жозефе. Ми приїдемо тебе провідати. Зважайте на Здорованя Жака, отче.

Я ледве чи встиг збагнути, що це було прощання, як ми вже їхали вулицями Брюсселя. Оскільки моя увага зосереджувалася на тому, щоби втримати рівновагу, я не мав змоги журитися.

Під дрібним дощем, який перетворював асфальт на маслянисте дзеркало, ми, тремтячи, швидко їхали на велосипеді, що похитувався, потрапивши на клаптик шкірки від ковбаси.

— Якщо нам трапиться Здоровань Жак, притулися до мене і розмовляймо, наче ми віддавна з тобою знайомі.

— Хто такий Здоровань Жак, отче?

— Єврей-зрадник, який їздить містом у гестапівському автомобілі. Впізнавши євреїв, він показує їх нацистам, аби ті їх заарештували.

І тут я помітив велике чорне авто, що повільно їхало позаду нас. Я оглянувся і вгледів за вітровим склом кількох чоловіків у темних плащах; один із них, з блідим і спітнілим обличчям, колючим поглядом озирає тротуари проспекту королеви Луїзи.

— Здоровань Жак, отче!

— Ну, ж бо, швиденько щось мені розкажуй. Ти ж, напевно, знаєш купу смішних історій, Жозефе?

Не гаючи часу на пригадування найсмішніших, я почав видавати весь запас анекдотів. Я ніколи не підозрював, що вони можуть настільки розсмішити отця Понса, який реготав на весь голос. Раптом, збуджений таким успіхом, я також розсміявся; настільки сп'янів від успіху, що ледве чи звернув увагу на авто, яке порівнялося з нами.

Здоровань Жак подивився на нас лихим оком, промокаючи свої пухкі щоки невеличким згорнутим білим носовичком, і, явно роздратований нашою життєрадісністю, подав водієві знак їхати швидше.

Невдовзі отець Понс звернув у бічну вуличку, й автомобіль зник із поля зору. Я хотів продовжити кар'єру коміка, але отець Понс вигукнув:

— Досить, Жозефе, благаю. Я так насміявся, що вже не годен крутити педалі.

— Шкода. Ви не почуєте історії про трьох рабинів, які випробовували мотоцикл.

Споночіло, а ми їхали та їхали. Місто залишилося далеко позаду, ми мчали по сільській місцевості, де дерева стали геть чорними.

Отець Понс начебто не вибився із сил, але не розмовляв, обмежуючись короткими запитаннями: "Все гаразд?", "Ну як, тримаєшся?", "Ти не стомився, Жозефе?" Але що довше тривала наша подорож, то більше мені здавалося, що ми стаємо ріднішими, напевно тому, що мої руки трималися за його поперек, голова схилялася на його спину, а через грубу тканину я відчував ласкаве тепло, яке йшло від його вузького тіла. Нарешті, з'явилася табличка з назвою Шемле — село отця Понса, і він загальмував. Велосипед наче заіржав, і я впав у канаву.

— Браво, Жозефе, ти таки добре тис на педалі! Тридцять п'ять кілометрів! Для початку — просто чудово!

Я підвівся, не зважаючи сказати отцеві Понсу, що це не так. Насправді, на мій великий сором, я зовсім не крутив педалей під час подорожі, мої ноги просто звисали в порожнечу. Невже там були педалі, а я їх навіть не помітив?

Я не встиг цього перевірити — він поставив велосипед і взяв мене за руку. Ми пішли полем до короткої приземкуватої будівлі — першого будинку на околиці Шемле. Там він знаком звелів мені мовчати і, проминувши головний вхід, постукав у двері прибудови.

З'явилась якась постать.

— Заходьте, швидко.

Мадемуазель Марсель, аптекарка, квапливо зачинила двері і вказала на сходи, якими ми спустилися вниз, опинившись у льоху, скупо освітленому масляною лампою.

Діти лякалися Мадемуазель Марсель, і коли вона нахилилася до мене, то домоглася звичного ефекту: я ледве не закричав із відрази. Чи причиною був напівморок? Чи освітлення знизу? Мадемуазель Марсель була схожою на все що завгодно, крім жінки, — ну геть картоплина на пташиному тулубі. Її обличчя з великими, грубо виліпленими рисами, зі зморщеними повіками, з тьмяною нерівною бугристою землистого відтінку шкірою було схоже на бульбу, обробляючи яку, селянин ударом мотики позначив тонкогубий рот і два невеликі нарости — очі; ріденьке волосся, сиве при корені, рудувате на кінчиках, вказувало на імовірність відростання до весни. Стоячи на худих ногах, подавшись уперед, з тулубом, який, здавалося, весь перейшов у живіт, вона, немов пузатенька вільшанка, що роздулася від шиї до гузки, стояла взявшись руками в боки,

завівши назад лікті, наче готуючись до злету, і роздивлялася мене перед тим, як клюнути.

— Звісно, єврей? — запитала вона.

— Авжеж, — відказав отець Понс.

— Як тебе звати?

— Жозеф.

— Це добре. Не треба змінювати імені: воно і єврейське, і християнське. А батьків?

— Маму — Лея, тата — Мікаель.

— Я питаю про прізвище.

— Бернштейн.

— Катастрофа! Бернштейн... Скажемо Бертен. Я зроблю тобі папери на ім'я Жозефа Бертена. Ходи-но сюди, зробимо світлину.

У кутку кімнати на мене чекала табуретка, вона стояла перед задником із намальованим небом, що височіло над якимось лісом.

Отець Понс причесав мене, обсмикнув мій одяг і попросив дивитися на апарат, величеньку дерев'яну коробку з гармошкою, що стояла на триніжку заввишки майже з людину.

У цю мить по кімнаті промайнула блискавка, миттєва й бентежна, і я вирішив, що це мені привиділося.

Доки я протирав очі, Мадемуазель Марсель поставила нову пластину в гармошку, і світловий спалах знову повторився.

— Іще! — попросив я.

— Ні, двічі досить. Я проявлю їх уночі. Сподіваюся, ти без вошей? Втім, помиєшся цим лосьйоном. Корости теж нема? У будь-якому разі я потру тебе щіткою із сіркою. Що ще? Месьє Понс, я вам його поверну за кілька днів, це вас влаштовує?

— Так, цілком.

Але мене це ніяк не влаштовувало: думка про те, що мені доведеться залишитися з нею наодинці, лякала мене. Не наважуючись це сказати, я натомість запитав:

— Чому ти кажеш "месьє"? Треба казати "отче".

— Я кажу так, як хочу. Месьє Понс знає, що я ненавиджу клерикалів, я не терплю їх із самого дитинства і мене нудить від облатки. Я — фармацевт, перша жінка-фармацевт у Бельгії! Перша, яка отримала диплом! Я вчилась і знаю науку. Тож "отче"... залишимо для інших! Зрештою, месьє Понс не гнівається на мене.

— Ні, — сказав отець, — я знаю, що ви добра людина.

Вона почала бурчати, наче слово "добра" надто відгонило ризницею.

— Я не добра, а справедлива. Я не люблю кюре, не люблю євреїв, не люблю німців, але не терплю, коли кривдять дітей.

— Я знаю, що ви любите дітей.

— Ні, дітей я також не люблю. Однак це все-таки людські істоти.

— Значить, ви любите людство!

— О, месьє Понс, годі вам накидати, аби я щось та любила! Улюблена пісня всіх кюре. Я нічого й нікого не люблю. Моя професія — фармацевт: це означає допомагати людям не помирати передчасно. Я виконую свою роботу, оце й усе. Ну, ж бо, ворухіться, звільняйте територію. Я поверну вам хлопчика в належному стані, доглянутого, вимитого, з паперами, до яких ніхто не прискіпається, чорт забирай!

Вона розвернулася й відійшла, щоб припинити суперечку. Отець Понс нахилився до мене й, усміхаючись, шепнув:

— "Чортзабирай" — так її прозвали в селі. Вона лається більше, ніж її батько полковник.

Чортзабирай принесла мені їсти, постелила ліжку і голосом, що не терпів заперечень, наказала добре відпочити. Засинаючи того вечора, я не міг не відчувати певного захоплення жінкою, яка так природно вимовляла "чорт забирай".

Я провів кілька днів разом зі страхітливою Мадемуазель Марсель. Щовечора, завершивши робочий день у своїй аптеці, розміщеній над льохом, вона в моїй присутності зухвало виготовляла фальшиві документи для мене.

— Ти не проти, як замість семи я дам тобі шість років?

— Мені скоро вісім, — запротестував я.

— Вирішено, тобі шість років. Так обачніше. Не знати, скільки часу триватиме ця війна. Що пізніше ти станеш дорослим, то краще почуватимешся.

Коли Мадемуазель Марсель про щось запитувала, марно було намагатися їй відповідати, бо запитання вона ставила лише собі, тож відповіді чекала лише від себе.

— Казатимеш, що твої батьки померли. Природною смертю. Подумаймо, від якої хвороби вони могли померти.

— Від болю в животі?

— Від грипу! Гостра форма грипу. Розкажи-но мені свою історію.

Коли йшлося про те, щоб повторити її вигадку, Мадемуазель Марсель одразу ж уважно слухала інших.

— Мене звуть Жозеф Бертен, мені шість років, я народився в Антверпені, минулої зими мої батьки померли від грипу.

— Добре. Ось, візьми м'ятну пастилку.

Коли вона була задоволена мною, у неї з'являлися жести приборкувача: вона кидала мені цукерку, яку я мав упіймати на льоту.

Отець Понс провідував нас щодня. Він не приховував труднощів, на які наражався в пошуках сім'ї, що прийняла б мене.

— Усі "надійні" люди з довколишніх ферм уже прийняли одну-дві дитини. Окрім того, ймовірні кандидати вагаються, їх більше зворушило б маля. А Жозеф великий, йому вже сім.

— Мені шість років, отче, — вигукнув я.

Аби похвалити мене за цей виступ, Мадемуазель Марсель увіпхнула цукерку мені в зуби, а тоді гаркнула до священика:

— Якщо хочете, месьє Понс, я можу пригрозити тим, хто вагається.

— Чим?

— Чорт забирай! Жодних ліків, якщо вони не приймуть ваших утікачів! Нехай здихають без допомоги!

— Ні, Мадемуазель Марсель, люди мають зважитися на такий ризик самі. Їм загрожує в'язниця за співучасть...

Мадемуазель Марсель розвернулася до мене.

— Ти хотів би стати пансіонером у школі отця Понса?

Знаючи, що відповідати марно, я не ворухнувся, чекаючи на продовження.

— Візьміть його до себе на Жовту віллу, месьє Понс, навіть якщо схованих дітей передусім прийдуть шукати туди. Хоча, чорт забирай, маючи зроблені мною папери...

— Але як я його прогодую? Я не можу більше просити жодної додаткової продуктової картки. Самі знаєте, діти на Жовтій віллі недоїдають.

— О, жодних проблем! Сьогодні ввечері бургомістр прийде робити черговий укол. Я про це поклопочуся.

Коли споночіло, Мадемуазель Марсель опустила залізну штору на дверях аптеки з таким гуркотом, наче підірвала танк, і спустилася до мене в льох.

— Можливо, ти будеш мені потрібен, Жозефе. Ти не проти піднятись і посидіти нишком у шафі для верхнього одягу?

Оскільки я не відповідав, вона рознервувалася.

— Я поставила тобі запитання! Ти припух чи що, чорт забирай!

— Авжеж, я не проти.

Коли пролунав дзвінок, я прослизнув поміж тканин, що пахли нафталіном, тоді як Мадемуазель Марсель впускала бургомістра в кімнатку позаду аптеки. Вона допомогла йому зняти габардиновий плащ, якого сунула мені просто під ніс.

— Мені дедалі важче діставати інсулін, месьє Ван дер Мерш.

— Так, часи тепер важкі...

— Правду кажучи, наступного тижня я не зможу зробити вам укол. Дефіцит! Постачання припинено! Кінець!

— Господи... але ж... мій діабет...

— Жодних засобів, мес'є бургомістре. Хіба що...

— Хіба що щó, Мадемуазель Марсель? Кажіть! Я готовий на все.

— Хіба що ви дасте мені продуктіві картки. Я зможу обміняти їх на ваші ліки.

У голосі бургомістра зазвучала паніка.

— Це неможливо... за мною стежать... за останні тижні населення села надто зросло... самі знаєте чому... я не можу просити більше, не повернувши уваги гестапо до нас... це... це впаде на нас... На нас усіх!

— Візьміть ватку і міцно притисніть. Ще міцніше!

Дозоляючи так бургомістрові, вона підійшла до мене, швидко й тихо шепнула у прочинені дверцята:

— Візьми ключі з його пальта, тільки не в шкіряному футлярі, а зв'язку на металевому дроті.

Мені здалося, що я недочув. Вона, либонь, здогадалась? Бо крізь зуби додала:

— Ворушися, чорт забирай!

Вона повернулася, щоб накласти бургомістрові пов'язку, тоді як я навпомацки звільнив його від в'язки ключів.

Коли відвідувач пішов, вона випустила мене з шафи й відіслала в льох, а сама зникла в темряві.

Наступного дня рано-вранці отець Понс прийшов нас попередити:

— Бойова тривога, Мадемуазель Марсель, з мерії викрали продовольчі картки.

Вона потерла руки.

— Он як! І в який спосіб?

— Грабіжники зачепили гачком віконниці й розбили вікно.

— Ти диви! Бургомістр знівечив власну мерію?

— Що ви хочете сказати? Що він сам украв...

— Ні, це зробила я. З його ключами. Але коли сьогодні вранці я поклала їх у його поштову скриньку, то була певна, що він симулюватиме пограбування, аби не запідозрили його самого. Що ж, месьє Понс, тримайте картки. Це ваша пачка.

І хоча Мадемуазель Марсель була сварливою і нездатною усміхатися, в її очах виблискували вогники радості.

Вона легенько підштовхнула мене в плечі.

— Що ж, тепер ти можеш іти з отцем!

Залишалося тільки скласти речі, зібрати мої фальшиві документи, вислухати ще раз історію мого несправжнього життя, тож до школи я прибув, коли учні обідали.

Жовта вілла розляглася, немов гігантська кицька, що згорнулася калачиком на вершині пагорба. Кам'яні лапи ґанку вели до пащі — входу, колись пофарбованого в рожевий колір, де витерті канапи витягнули язики сумнівної чистоти. На другому поверсі два великі засклені віконні прорізи, наче опуклі повіки, вирізнялися на будівлі, пильно стежачи за тим, що діється на подвір'ї, між загорожею і платанами. На даху два мансардні балкони, що наїжилися кованим залізом, нагадували вуха, а будівля їдальні закручувалася з лівого боку хвостом.

Від "жовтого" на віллі залишилася хіба що назва. Століття бруду, дощів, руйнування і плям від м'ячів, що їх діти шпурляли об тиньк, пошкодили, а потім посмугували її хутро, тепер воно стало тьмяно-рудим.

— Ласкаво просимо на Жовту віллу, Жозефе, — мовив отець Понс. — Це — твоя школа і твій дім на майбутнє. Тут три категорії учнів: екстерни, які повертаються на обід додому, напівпансіонери, які опівдні тут обідають, і пансіонери, які тут мешкають. Ти будеш пансіонером, я покажу тобі твоє ліжко й шафку в дортуарі.

Я замислився про ці невідомі мені поняття: екстерни, напівпансіонери й пансіонери. Мені подобалося, що це не лише класифікація, а й ієрархія. У такий спосіб я одразу ж потрапив у вищий клас. Позбавлений цими останніми днями "шляхетності", я радів, що набув цю додаткову відзнаку.

У дортуарі я був у захопленні від знайомства з моєю шафкою — у мене ніколи не було шафки, — тож, розглядаючи

ці порожні полицки, я мріяв про численні скарби, які я на них поставлю, не думаючи, що наразі я міг сюди покласти лише два використані трамвайні квитки.

— А тепер я покажу тобі твого хрещеного. На Жовтій віллі кожен пансіонер перебуває під опікою когось більшого. Руді!

Отець Понс кілька разів безуспішно гукнув "Руді". Вихователі луною повторили це ім'я. А тоді загукали учні. Нарешті, після якогось нестерпно тривалого часу, протягом якого вся школа стала дибки, з'явився довгоочікуваний Руді.

Обіцяючи для опіки когось "більшого", отець Понс не обманював: Руді був нескінченним. Він був настільки витягнутим угору, наче його підвісили на нитці, захованій за його сутулими плечима, тоді як його руки й ноги висіли в порожнечі, безвільні, наче вивихнуті, а голова хилилася вперед, важка, наділена надто рудим, неймовірно густим і надміру жорстким волоссям, що ніби дивувалося своїй присутності на ній. Він наближався повільно, немов вибачаючись за свій гігантський зріст, мов безпечний динозавр, що готовий сказати: "Не хвилюйтеся, я чемний, я їм лише траву".

— Так, отче, — мовив він низьким, але м'яким голосом.

— Руді, це Жозеф, твій хрещеник.

— Ні, отче, ні, це не дуже хороша ідея.

— Жодних заперечень.

— Схоже, він хороший хлопець... і на таке не заслуговує.

— Доручаю тобі показати йому школу й ознайомити з правилами.

— Мені?

— Оскільки тебе часто карають, ти, гадаю, знаєш їх краще за будь-кого іншого. Після другого дзвінка проведеш свого хрещеника у клас наймолодших.

Отець Понс зник. Руді роздивлявся мене, наче купу полін, що їх він має тягти на спині, а тоді зітхнув.

— Як тебе звуть?

— Жозеф Бертен. Мені шість років. Я народився в Антверпені, мої батьки померли від іспанського грипу.

Він підвів очі до неба.

— Не розповідай усе, як завдання, зачекай, доки поставлять запитання, якщо хочеш, щоб тобі повірили.

Розсерджений своєю незграбністю, я скористався порадою графині й одразу перейшов у наступ:

— Чому ти не хочеш бути моїм хрещеним?

— Тому що в мене погане око. Якщо в сочевиці буде один камінець, він потрапить мені. Якщо якийсь стілець має поламатися, то саме піді мною. Якщо літак падає, то саме на мене. Я — невдаха і приношу нещастя. У день мого народження тато втратив роботу, а мама почала плакати. Якщо ти доручиш мені доглядати якусь рослину, вона зачахне. Якщо даси

покататися на велосипеді, він також гавкнеться. У мене пальці смерті. Коли мене бачать зорі, вони тремтять. А місяць тримається насторожі. Я — всесвітнє лихо, помилка, катастрофа, ходяче нещастя, справжнісінький шлемазл.

Що більше він нарікав, переходячи під впливом емоцій від глухого до високого тону і навпаки, то більше я корчився від сміху. Нарешті я запитав:

— А євреї тут є?

Він завмер.

— Євреї? У Жовтій віллі? Жодного! Ніколи! Чому ти про це запитуєш?

Руді схопив мене за плечі і втупився поглядом.

— А ти, Жозефе, єврей?

Він допитливо й суворо дивився на мене. Я знав, що він випробовує мою холоднокровність. За цим строгим поглядом прозирало благання: "Збреши як слід, будь ласка, видай гарну брехню".

— Ні, я не єврей.

Заспокоївшись, він ослабив свою хватку. Я вів далі.

— Зрештою, я навіть не знаю, що це таке — єврей.

— Я теж ні.

— А які вони, ті євреї, Руді?

— У них гачкуватий ніс, банькаті очі, обвисла губа і відстовбурчені вуха.

— Кажуть навіть, що в них замість ніг копита і між сідницями хвіст.

— Варто б побачити, — сказав Руді з серйозним виглядом.
— Утім, у наш час євреї — це, власне, хтось, на кого полюють і кого заарештовують. Тож дуже добре, що ти не євреї, Жозефе.

— Добре також, що ти теж не євреї, Руді. Та краще не говорити на ідиш і замість невдаха не казати шлемазл.

Він здригнувся. Я усміхнувся. Кожен збагнув таємницю іншого, відтепер ми могли бути спільниками. Щоб закріпити нашу угоду, він змусив мене виконати складну комбінацію за участю пальців, долонь і ліктів, а на додачу плюнути на землю.

— Ходімо, огляньмо Жовту віллу.

Руді цілком природно вмовив мою долоньку у свою теплу здоровенну п'ятірню і так, немовби ми завжди були братами, відкрив мені світ, де я мав провести свої наступні роки.

— Скажи-но, — промимрив він, — ти не вважаєш, що в мене голова жертви?

— Усе зміниться, якщо ти навчишся користуватися гребінцем.

— А мій дивний вигляд? Ти ж помітив мій дивний вигляд? У мене ноги, як баржі, і вальки замість рук.

— Бо вони вирости швидше, ніж усе інше, Руді.

— Я швидко збільшуюся, я розростаюся! Невелике щастя в тому, що я перетворююся на мішень.

— Високий зріст викликає довіру.

— Що-що?

— І приваблює дівчат.

— Ха... ти хочеш сказати, що треба бути чортовим шлемазлом, аби вважати самого себе шлемазлом!

— Тобі бракує не успіху, Руді, а мізків.

Отак почалася наша дружба: я одразу ж узяв мого хрещеного під свій захист.

У першу неділю отець Понс викликав мене у свій кабінет о дев'ятій годині ранку.

— Мені дуже прикро, Жозефе, але я хотів би, щоб ти пішов на месу разом з усіма дітьми пансіону.

— Добре. А чому вам прикро?

— Тебе це не шокує? Ти ж підеш до церкви, а не до синагоги.

Я пояснив йому, що мої батьки до синагоги не ходили, підозрюю, вони навіть не вірили в Бога.

— Це несуттєво, — підсумував отець Понс. — Вір у що хочеш, у Бога Ізраїлю, у Бога християн або в ніщо, але тут поведь себе, як усі. Ми підемо до церкви в село.

— А каплиця в глибині саду?

— Вона тепер не діє. До того ж, я хочу, аби село знало всіх овечок мого стада.

Я побіг у дортуар, щоб підготуватися. Чому думка про участь у месі так мене схилювала? Напевно, тому, що я відчував: бути католиком дуже корисно, це мене захистить. Більше: це зробить мене нормальним. Наразі бути євреєм означало мати батьків, нездатних мене виховувати, мати ім'я, яке краще змінити, постійно контролювати емоції та брехати. І що в цьому доброго? Мені дуже захотілося стати малим католиком-сиротою.

Ми спустилися в Шемле, одягнені в сині сукняні костюми, вишикувані за зростом від вищого до нижчого в два ряди, крокуючи під пісню скаутів. Біля кожного помешкання нас зустрічали доброзичливими поглядами. Нам усміхалися. Дружньо махали руками. Ми були частиною недільної вистави: сироти отця Понса.

Лише Мадемуазель Марсель, що стояла на порозі своєї аптеки, була готова, здавалося, вкусити. Коли наш священик, який замикав ходу, порівнявся з нею, вона не змогла втриматися від бурчання:

— Дорога до "обробки мізків"! Годуйте їх своїм дурманом! Дайте їм їхню дозу опіуму! Гадаєте, ви робите їм краще, але ці ліки — отрута! Особливо релігія!

— Добридень, Мадемуазель Марсель, — з усмішкою відповів отець Понс, — гнів робить вас дуже гарною, зрештою, як щоразу в неділю.

Вражена компліментом, вона зі злістю сховалася у своїй крамничці і зачинила двері так різко, що замалим не розбила на них дзвоник.

Наша група минула портал, прикрашений скульптурами, що виклика́ли сум'яття, і я вперше відкрив для себе церкву.

Оскільки Руді мене попередив, я знав, що треба вмочити два пальці в кропильницю, намалювати знак хреста на грудях, а тоді на мить уклакнути в центральному проході. Йдучи слідом за тими, що були попереду, і відчуваючи штовхання тих, що йшли позаду, я з жахом бачив наближення своєї черги. Я боявся, що тільки-но торкнуся свяченої води, як у цих стінах пролунає голос, що гнівно закричить: "Це не християнська дитина! Нехай вийде! Він єврей!", але натомість відчув, як від дотику вода сколихнулася, огорнула мою руку і піднялася, прохолодна й чиста, по пальцях угору. Підбадьорений, я старанно вивів на своєму торсі абсолютно симетричний хрест, а тоді опустився на коліно там, де це робили мої товариші, перш ніж сісти поряд із ними на нашу лаву.

"От ми і в домі Господньому, — пролунав тонкий голос. — Дякуємо, що приймаєш нас у Своєму домі, Господи".

Я підвів голову: оце так дім! Не такий, як у будь-кого іншого! Дім без дверей і перегород усередині, з кольоровими

вікнами, які не розчинялися, з колонами, які нічого не тримали, й заокругленою стелею. Чому тут вигнуті стелі? Ще й такі високі? І без люстр? І навіщо серед ясного дня зусібіч кюре запалили свічки? Скосивши очі, я перевінив, чи вистачало сидінь для всіх нас. А де сяде Бог? І чому три сотні людських істот, що зібралися в цьому помешканні в самому низу, займають так мало місця? Навіщо весь цей довколишній простір? І де у своєму домі жив Бог?

Стіни завібрували, і це тремтіння стало музикою: заграв орган. Високі ноти лоскотали мені вуха, від низьких спиною пробігали дрижаки. Мелодія розросталася, глибока й велична.

І тут за якусь мить я все збагнув: Бог присутній тут. Скрізь довкола нас. Скрізь над нами. Він — це повітря, що коливається, повітря, що співає, повітря, що клубочиться під склепінням, повітря, що вигинається дугою під банею. Він є тим повітрям, що розчиняється у кольорах вітражів, повітрям, що сяяло, повітрям, що лоскотало, повітрям, що пахло миром, бджолиним воском і солодким ароматом лілеї.

Моє серце переповнилось почуттями і стало дуже сильним. Я вдихав Бога на повні груди, мало не втрачаючи свідомості.

Літургія тривала. Я нічогісінько в тому не тямив, тож бездумно й захоплено спостерігав за дійством. Тільки-но я намагався збагнути вимовлені слова, їх суть перевершувала мої інтелектуальні здібності. Бог був то один, то їх ставало два — Батько і Син, інколи їх було троє — Отець, Син і Святий Дух. Хто такий Святий Дух? Якийсь родич? Несподівано мене охопила паніка: їх стало чотири! Шемлейський кюре додав до них жінку — Діву Марію. Заплутавшись у цім несподіванім примноженні богів, я відмовився від гри "Сім родин"[3] і долучився до співу, бо любляв підспівувати.

Коли кюре повідомив, що роздаватимуть кругле печиво, я цілком природно пішов на своє місце в черзі, коли товариші мене зупинили.

— Ти не маєш права. Ти надто малий. І ще не прийняв першого причастя.

Хоча я й був розчарований, але зітхнув із полегкістю: мене відсторонили не тому, що я єврей, значить, цього не видно.

Повернувшись на Жовту віллу, я побіг шукати Руді, щоб поділитися з ним своїм піднесенням. Мені ніколи не довелося бути ні на театральній виставі, ні на музичному концерті, і тут я поєднав католицьке святкове богослужіння із задоволенням від спектаклю. Руді приязно вислухав мене, а потім похитав головою.

— Одначе ти не бачив найкращого...

— Чого саме?

Він підвівся, взяв щось у шафці й зробив знак іти за ним у парк. Усамітнившись під каштанами, подалі від цікавих очей, ми сіли по-турецьки на землю, і він простягнув мені якийсь предмет.

З молитовника в замшевій оправі, що пестила мені пальці якоюсь нереальною м'якістю, з-поміж сторінок, чий золотий обріз нагадував позолоту вівтаря, з-під шовкових закладок, що нагадували зелену ризу священика, він вийняв чудові листівки. На них було зображено жінку, одну й ту саму, хоча її риси, головний убір, колір очей і волосся змінювалися. Що ж мені підказувало, що це та сама жінка? Сяйво її чола, ясність її погляду, неймовірна блідість її шкіри, трішки припудрена

рожевим на щоках, простота її довгого вбрання, що спадало складками, в якому вона стояла гідно, осяйна й велична.

— Хто це?

— Діва Марія. Матір Ісуса. Дружина Бога.

Жодних сумнівів, її природа справді була божественною. Вона випромінювала світло. Наче пройнявшись ним, навіть картон уже був не картоном, а нагадував безе зі сліпучо-сяючого білка, збитого сніжною горою, з виступами і впадинами.

— Гадаєш, це золото?

— Звичайно.

Я знову й знову водив пальцем по дорогоцінному головному убору, що обрамляв це спокійне обличчя. Я торкався золота. Пестив шапочку Марії. Матір Бога не заперечувала.

І тут мої очі без попередження наповнилися сльозами, я випростався на землі. Руді також. Ми тихо плакали, притискаючи листівки для причастя до серця. Ми думали про наших матерів. Де вони зараз? Чи в цю мить їм так само спокійно, як Марії? Чи ж на їхніх обличчях сяє зараз любов, яку ми відчували тисячі разів, коли вони схилялися над нами, і яку ми знову бачимо на цих листівках, а може, на них горе, тривога і безнадія?

Я почав наспівувати мамину колискову, дивлячись на небо, що виднілося то там, то сям між гілками. Двома октавами нижче Руді приєднав свій хрипкий голос до мого. Так нас і

знайшов отець Понс — двох дітей, що, наспівуючи пісеньку на ідиш, плачуть над наївними зображеннями Діви Марії.

Відчувши його присутність, Руді втік. У шістнадцять років він більше за мене боявся бути смішним. Отець Понс сів біля мене.

— Ти не дуже тут нещасний?

— Ні, отче.

Я проковтнув сльози і спробував зробити йому приємність.

— Мені сподобалася меса. І я радий, що на цьому тижні вчитиму катехізис.

— Тим краще, — якимось невпевнено сказав він.

— Гадаю, що згодом я стану католиком.

Він лагідно глянув на мене.

— Жозефе, ти єврей, і навіть вибравши мою релігію, ти завжди залишатимешся євреєм.

— А що значить бути євреєм?

— Бути обраним. Походити з народу, якого Бог обрав тисячі років тому.

— А чому він нас обрав? Бо ми були кращими за інших? Чи гіршими?

— Ні те ні те. У вас немає ні жодних заслуг, ні особливих вад. Це випало вам, і тільки.

— Що нам випало?

— Місія. Обов'язок. Свідчити перед людьми, що Бог лише один, і через цього Бога змусити людей поважати людей.

— Мені здається, що це нам не вдалося, хіба ні?

Отець не відповів. Тож я провадив далі.

— Якщо нас і обрали, то радше як мішень. Гітлер хоче нас знищити.

— Можливо, саме через це? Тому що ви — перепона його варварству. Особливою є власне місія, доручена вам Богом, а не ваш народ. Тобі відомо, що Гітлер хотів би позбутись і християн?

— Він не зможе, їх надто багато!

— Тимчасово йому в цьому завадили. Він спробував зробити це в Австрії, але швидко припинив. Проте це входить у його плани. Євреї, а потім християни. Він починає з вас. А закінчить нами.

Я зрозумів, що дії отця викликано не тільки добротою, а й солідарністю. Від цього мені стало трохи спокійніше. І тоді я подумав про графа і графиню де Сюллі.

— Скажіть мені, отче, якщо я походжу з раси, що налічує кілька тисяч років, є шанованою і всяке таке, це значить, що я шляхетний?

Він здивувався, помовчав, потім прошепотів:

— Авжеж, звичайно, ти шляхетний.

— Я так і думав.

Я заспокоївся, почувши підтвердження свого припущення. Отець Понс вів далі:

— Для мене всі люди саме такі — шляхетні.

Я знехтував цим доповненням, запам'ятавши тільки те, що мене влаштовувало.

Перед тим як піти, він поплескав мене по плечу.

— Можливо, це тебе шокуватиме, але я не хочу, аби ти надміру цікавився катехізисом чи літургією. Задовольняйся мінімумом, гаразд?

Він пішов, а я сидів і злився. Отже, через те що я єврей, я справді не маю права на нормальний світ! Мені дають лише його крушини. Він не може стати моїм! Католики воліли залишатися у своєму колі — згряя лицемірів і брехунів!

Ледве стримуючись, я знайшов Руді і виплеснув свій гнів на отця. Він не намагався мене заспокоїти і навіть підтримав моє бажання триматися від отця подалі.

— Ти правильно робиш, що йому не довіряєш. З ним не все ясно, з цим типом. Я виявив, що він приховує таємницю.

— Яку таємницю?

— Інше життя. Приховане. Цілком певно, ганебне.

— Що?

— Ні, я нічого не повинен говорити.

Я цілий день чіплявся до Руді, доки він, виснажений, нарешті розповів мені те, що виявив.

Щовечора після того як гасили вогні, а дортуари замикали, отець Понс безшумно спускався сходами, з обережністю грабіжника відмикав задні двері й виходив у шкільний парк, звідки повертався за дві три години. Доки він був відсутній, у його квартирі весь час світила лампа, аби думали, що він удома.

Руді інколи вислизав із дортуару, щоб покурити в туалеті. Тоді то він і запримітив, що отець кудись відлучається.

— Куди ж він ходить?

— Не знаю. Ми ж не маємо права покидати Жовту віллу.

— Я його вистежу.

— Ти? Тобі лише шість років!

— Насправді сім. Майже вісім.

— Тебе звідси виженуть.

— Гадаєш, відправлять до родини?

І хоча Руді криком відмовлявся бути моїм спільником, я все-таки вициганив у нього годинник і нетерпляче чекав вечора, навіть не відчуючи потреби боротися зі сном.

О пів на десяту я прослизнув поміж ліжками в коридор, звідки, сховавшись за великою грубкою, побачив, як отець Понс спустився сходами, ковзаючи безшумно, наче тінь, уздовж стін.

Збіса швидкий, він легко впорався з масивними замками задніх дверей і вислизнув у сад. Затримавшись на мить, щоб без скрипіння відчинити двері, я ледве не випустив з ока його тонкий силует, що зникав між деревами. Невже цей достойний священник, рятівник дітей, був тим самим чоловіком, який мчав між деревами в непевному світлі місяця, спритніше за вовка оминаючи кущі й пеньки, об які спотикалися мої босі ноги без сабо. Я тремтів від думки, що він може набагато мене випередити. Ба гірше — я боявся, що він зникне, настільки цього вечора він виглядав як якийсь лиходій, захоплений найнеймовірнішим чаклунством.

Він уповільнив крок на галявині, де закінчувався парк. Попереду височіла стіна загорожі. Вихід був лише один — невисока залізна хвіртка, що виходила на дорогу поблизу недіючої каплиці. Для мене переслідування закінчувалося тут: я ніколи не зважуся йти вслід за ним у піжамі і з задубілими від холоду ногами у морок невідомої місцевості. Але він підійшов до вузької церквиці, вийняв із сутани величезний ключ, відімкнув двері й хутко замкнув їх за собою, двічі повернувши ключ.

Так оце така вона, таємниця отця Понса? Вечорами він потайки ходив молитися на самоті, вглиб саду? Я був розчарований. Що може бути більш несуттєвим? Що може бути менш романтичним! Я тремтів од холоду, ноги промокли до щиколотки, мені не залишалося нічого іншого, як повернутися в дортуар.

Раптом іржава хвіртка у стіні прочинилася і якийсь незнайомець із мішком на спині, що прийшов з вулиці, проник до саду. Він упевнено рушив до каплиці, тихо й ритмічно постукав кілька разів, що, очевидно, відповідало якомусь кодові.

Отець відчинив, впівголоса обмінявся кількома словами з незнайомцем, узяв мішок і знову замкнувся. Чоловік не гаючись пішов геть.

Збитий з пантелику, я продовжував стояти за стовбуром. Які махінації робив отець? Що забрав він у тому мішку? Сівши на мох і спиною обіпершись на стовбур дуба, я вирішив дочекатися наступних доправлянь.

Нічна тиша потріскувала зусібіч, ніби її пожирав вогонь тривоги. Скрадливе шарудіння, миттєвий непояснений хрускіт без продовження, різкі звуки ламання, голосіння, такі ж не зрозумілі, як і викликаний ними безмовний біль. Серце прискорено билось у грудях. Невидимий обруч стискав голову. Від страху мене почало лихоманити.

Мене заспокоювало лише цокання годинника. На моєму зап'ясті був незворушний, дружній годинник Руді, який, попри темряву, далі відмірював час.

Опівночі отець Понс вийшов із церкви, старанно замкнув двері й рушив у напрямку Жовтої вілли.

Я був настільки змучений, що ледве не спинив його по дорозі, але він так швидко проскочив між деревами, що я просто не встиг.

На зворотному шляху я був менш обережним, ніж раніше. І кілька разів наступав на гілки. За кожного тріску отець тривожно озирався і вдивлявся у темряву. Діставшись до Жовтої вілли, він шмигнув у дім і замкнув за собою скрипучі двері.

Опинитися перед замкнутими дверима пансіонату — ось чого я не передбачив! Будівля стояла переді мною, темна і ворожа. Холод і очікування геть мене виснажили. Що ж тепер робити? Проблема не лише в тім, що вранці виявлять, що я провів ніч на вулиці, а й у тім, де мені зараз спати? Чи я ще буду живим завтра вранці?

Я сів на сходи і заплакав. Це мене принаймні зігрівало. Горе диктувало мені поведінку — померти. Так, найгіднішим буде померти, тут, одразу ж.

Чиясь рука лягла на моє плече.

— Ну, ж бо, заходь, швидше!

Від несподіванки я аж підскочив. Руді дивився на мене, на його обличчі був смуток.

— Коли я побачив, що ти не піднявся слідом за отцем по сходах, одразу зрозумів, що в тебе проблеми.

І хоча він був моїм хрещеним, сягав двох метрів заввишки і мені доводилося влаштовувати йому проблемне життя, щоб підтримати свій авторитет, я кинувся йому в обійми і примирився — доки пролив кілька сльозин — із тим, що мені лише сім років.

Наступного дня на перерві я довірив Руді те, що побачив. З виглядом знавця він поставив діагноз.

— Чорний ринок! Він, як і всі, торгує на чорному ринку. Нічого іншого.

— Що ж йому принесли в тому мішку?

— Харчі, хай йому грець!

— Чому ж тоді він не приносить мішка сюди?

Це запитання заскочило Руді зненацька. Я вів далі:

— І навіщо він сидить дві години в каплиці, не запалюючи хоч якогось вогника? Що він там робить?

Руді шукав якесь пояснення, шкрябаючи пальцями у своїй шевелюрі.

— Не знаю... Можливо, їсть те, що в мішку!

— Отець Понс їсть упродовж двох годин і залишається таким худючим? Увесь харч із такого великого мішка? Ти сам віриш у те, що говориш?

— Ні.

Упродовж дня я спостерігав за отцем Понсом щоразу, як випадала нагода. Яку таємницю він приховував? Він настільки добре демонстрував нормальну поведінку, що я навіть почав відчувати страх. Як можна настільки прикидатися? Як можна настільки змінюватися? Яка жахлива дволикість! А якщо він був дияволом у сутані?

Перед вечерею Руді радісно кинувся до мене.

— Придумав: він бере участь в Опорі. Напевно, в недіючій каплиці він заховав радіоприймач. І щовечора отримує й передає новини.

— Точно!

Ця думка мені сподобалася одразу ж, бо вона рятувала отця Понса, реабілітовувала героя, який приїхав за мною до Сюллі.

Коли посутеніло, отець Понс запропонував дітям побавитися на подвір'ї в полювання на гравців[4]. Я відмовився від участі, щоб мати змогу дивитися й захоплюватися ним, вільним, милим, сміхотливим, який грав разом із дітьми, котрих рятував від нацистів. Від нього не віяло нічим демонічним. Проявлялася лише доброта. Це впадало у вічі.

Тепер мій сон став значно спокійнішим, тоді як одразу після прибуття до пансіону я з острахом чекав ночі. Лежачи під високою стелею нашого дортуару на металевому ліжку серед холодних простирадл, на такому тонкому матраці, що мої кістки відчували металеві пружини сітки, ділячи цю залу з тридцятьма товаришами та вихователем, я почувався самотнішим, ніж будь-коли. Я боявся засинати і навіть боровся зі сном, і в такі моменти боротьби моє товариство мені аж ніяк не подобалося.

Гірше — було відразливим. Без жодних сумнівів, я був лише брудною ганчіркою, вошею і значив менше, ніж коров'ячий корж. Я на себе нападав, лаяв, погрожував жахливими покараннями. "Якщо ти це зробиш, муситимеш віддати свою найкращу кульку, свій червоний агат хлопчикові, якого найбільше ненавидиш. Авжеж, Фернанові!" Проте, незважаючи на погрози, я знову не стримувався... Я марно вживав запобіжних заходів, бо вранці, коли я прокидався, мої стегна прилипали до теплої, вологої плями, що відгонила тяжким духом скошеної трави, дотик і запах якої мені спершу подобався, я навіть радісно в ній вовтузився, доки з жахом не усвідомлював, що знову напісяв у ліжко! Відчутий сором був іще сильнішим через те, що я вже роками прокидався сухим. А на Жовтій віллі я деградував і ніяк не міг зрозуміти чому.

Кілька ночей поспіль, можливо тому, що перед тим як заснути, я, поклавши голову на подушку, розмірковував про героїзм отця Понса, мені вдавалося контролювати своє сечовиділення.

Якось недільного пополудня до мене прийшов Руді, у нього був вигляд конспіратора.

— У мене є ключ...

— Ключ від чого?

— Від каплиці, звичайно. Тепер ми зможемо перевірити діяльність нашого героя.

За кілька хвилин ми, задихані, але сповнені ентузіазму, проникли в каплицю.

Вона була порожньою.

Ні лав, ні лавочки для молитви, ні вівтаря. Нічогісінько. Тиньковані стіни. Запилена підлога. Сухе скручене павутиння. Нічогісінько. Занедбане приміщення, що не викликало жодного зацікавлення.

Ми не зважувалися глянути один на одного, кожен із нас боявся в розчаруванні іншого углядіти підтвердження свого власного.

— Залізьмо на дзвіницю. Якщо тут і є радіопередавач, то не інакше як угорі.

Ми злетіли гвинтовими сходами ввверх. Угорі нас зустріли лише кілька купок голубиного посліду.

— Ні, просто неймовірно!

Руді тупнув ногою. Його гіпотеза розсипалася. Отець знову від нас вислизнув. Нам не вдалося розкрити його таємниці.

Повертаючись назад парком, збентежені цим запитанням — що саме отець щовечора робить без світла в чотирьох голих стінах? — ми не обмінялися жодним словом. Отже, рішення прийнято: я не чекатиму більше жодного дня, аби його викрити, тим паче, що був ризик, що я знову почну заливати матрац.

Ніч. Мертвий пейзаж. Тиша, бо птахи заснули.

О пів на десяту я стояв на посту на сходах Жовтої вілли, одягнувшись тепліше, ніж попереднього разу, шию огорнув шаликом, а сабо замотав поцупленою у майстерні повстю, щоб не стукотіли.

Тінь спустилася сходами й заглибилася в парк, де темрява вже поглинула всі форми.

Опинившись біля каплиці, я вискочив на галявину і простукав таємний код по одвірку.

Двері прочинилися; не чекаючи якоїсь реакції, я прослизнув усередину.

— Але...

Отець не встиг мене впізнати, він лише зауважив, що ввійшов силует значно дрібніший, ніж зазвичай. Він машинально зачинив за мною двері. Ми обидва опинились у щільній темряві, не маючи змоги розрізнити риси чи бодай обриси один одного.

— Хто тут? — скрикнув отець.

Переляканий власною сміливістю, я не зміг відповісти.

— Хто тут? — повторив отець, на цей раз у його голосі звучала погроза.

Мені хотілося втекти. Почулося черкання, з'явилося світло. Сірник освітив обличчя отця Понса, спотворене, негарне, схвильоване. Я відступив. Світло наблизилося.

— Як? Жозефе, це ти?

— Я.

— Як ти наважився покинути віллу?

— Я хочу знати, що ви тут робите.

Не переводячи подиху, одним довгим реченням я розповів про всі свої сумніви, переслідування, запитання, про порожню церкву.

— Негайно повертайся в дортуар.

— Ні.

— Ти маєш мене послухати.

— Ні. Якщо не скажете, що ви тут робите, я почну кричати, і ваш спільник дізнається, що ви не змогли зберегти таємниці.

— Жозефе, це шантаж.

У цю мить почувся стук у двері. Я замовк. Отець відчинив, просунув голову назовні й після короткого перешіптування взяв мішок.

Коли підпільний постачальник пішов, я сказав:

— От бачите, я промовчав. Я з вами, а не проти вас.

— Терпіти не можу шпигунів, Жозефе.

Пропливла хмара, і місяць освітив каплицю голубуватим променем, зробивши наші обличчя кольору сірої замазки. Несподівано я помітив, що отець надто високий, надто худий, наче знак запитання, крейдою намальований на стіні, майже карикатура на злого єврея, яку нацисти вивішували на стінах

будинків у нашому кварталі, його погляд викликав тривогу, бо був живим.

Він усміхнувся...

— Гаразд, ходімо!

Він узяв мене за руку і повів у лівий вівтар каплиці, де відгорнув старий, зашкарублий від бруду килим. На долівці виднілося кільце. Отець потягнув за нього. Одна із плит піднялася.

Сходи вели в чорне тіло землі. На першій сходинці стояла наготові лампа. Отець її засвітив і повільно почав спускатись у підземну пастку, пропонуючи мені йти за ним.

— А що міститься під церквою, мій Жозефе?

— Льох?

— Крипта.

Ми дійшли до самого низу. З глибини линув свіжий запах грибів. Подих землі?

— А що, по твоєму, є в моїй крипті?

— Не знаю.

— Синагога.

Він запалив кілька свічок, і я побачив таємну влаштовану отцем синагогу. Під коштовними вишитими тканинами він

зберігав сувій Тори — згорток довгого пергаменту, вкритий Святим Письмом... Світлина Єрусалима вказувала, куди слід повернутися під час молитви, бо саме з цього міста молитви доходять до Бога.

За нами стояли полиці, на яких виднілися різні предмети.

— Що це таке?

— Моя колекція.

Він указав на молитовні книги, містичні поеми, коментарі рабинів, семи— й дев'ятисвічники. Поруч із грамофоном височіла гірка чорних воскових коржиків.

— Що це за платівки?

— Молитовна музика, пісні на їдиш. А чи відомо тобі, Жозефе, хто був першим в історії колекціонером?

— Ні!

— Ним був Ной.

— Я такого не знаю.

— Давним-давно світ заливали невпинні дощі. Вода дірявила дахи, розколювала стіни, зносила мости, заливала дороги, переповнювала річки й річечки. Жахливі повені змивали села й міста. Ті, що вціліли, рятувалися на гірських верховинах, які спершу давали надійний прихисток, але з часом, під впливом стікання струмків і просочування ґрунту, гори тріскалися й кололися на брили. Чоловік на ім'я Ной відчув, що невдовзі

наша планета буде повністю вкрита водою. Тоді він заходився створювати свою колекцію. За допомоги своїх синів і дочок йому вдалося знайти самця й самицю кожного живого виду — лиса й лисицю, тигра й тигрицю, пару фазанів, пару павуків, пару страусів і змій... знехтував він лише рибами й морськими ссавцями, які й так розмножувалися в океані, що розливався дедалі ширше. Водночас він збудував величезний корабель і, коли вода підійшла вже до місця, де він жив, повантажив на нього усіх тварин і людей, які ще залишалися на землі. Кілька місяців поспіль Ной ковчег безцільно блукав на поверхні безкрайого моря, яким стала вся земля. З часом дощі припинилися. Вода трохи знизилася. Ной боявся, що не матиме чим прогодувати всіх мешканців ковчега. Він випустив голубку, яка повернулася із зеленою оливковою гілочкою у дзьобі, що свідчило про появу гірських вершин з-під води. Він зрозумів, що виграв своє божевільне парі: врятувати всі створіння Божі.

— Чому Бог не врятував їх сам? Йому було на це начхати? Чи він поїхав відпочивати?

— Бог створив всесвіт раз і назавжди. Він дав нам інстинкт та інтелект, аби ми самі давали собі раду.

— Ной послужив вам взірцем?

— Так. Як і він, я колекціоную. В дитинстві я жив у Бельгійськiм Конго, де мій батько працював чиновником. Білі люди настільки ненавиділи чорношкірих, що я почав збирати колекцію місцевих предметів.

— Де вона тепер?

— У намюрському музеї. Сьогодні завдяки художникам це стало модним і отримало назву "негритянське мистецтво". Нині

я збираю дві колекції водночас: циганську та єврейську. Все те, що хоче знищити Гітлер.

— А чи не краще вбити самого Гітлера?

Не відповідаючи, він підвів мене до купки книжок.

— Щовечора я усамітнююся тут, щоб поміркувати над єврейськими книгами. А вдень у своєму кабінеті вивчаю іврит. Ніколи не знаєш...

— Чого не знаєш?

— Якщо потоп триватиме далі, якщо в космосі не залишиться жодного єврея, що розмовляє на івриті, я зможу навчити тебе цієї мови. А ти передаси її далі.

Я схвально кивнув головою. З огляду на пізню годину, фантастичний декор крипти — печери Алі-Баби, що погойдувалась у тремтливім полум'ї свічок, — те, що діялося, для мене було настільки ж грою, наскільки й реальністю. Я палко вигукнув, і голос мій задзвенів:

— Тобто можна сказати, що ви будете Ноем, а я — вашим сином!

Зворушений отець опустився переді мною на коліна. Я відчував, що він хоче мене поцілувати, але не зважується. Це було добре.

— Хочеш, ми укладемо з тобою угоду, Жозефе? Ти вдаватимеш, що ти християнин, я ж робитиму вигляд, що я єврей. Ти ходитимеш на месу, на катехізис, вивчатимеш історію життя Ісуса в Новому Заповіті, тоді як я розповідатиму тобі, що

таке Тора, Мішна[5], Талмуд[6], а разом ми писатимемо літери івриту. Хочеш?

— По руках!

— Це наша таємниця, найбільша з таємниць. Ми з тобою можемо загинути, якщо зрадимо цю таємницю. Присягаєш?

— Присягаю.

І, відтворивши хитромудрі рухи, яких мене навчив Руді, я плюнув на землю.

Після тієї ночі я дістав право на подвійне підпільне життя разом із отцем Понсом. Я приховав від Руді свою нічну вилазку і зробив так, щоб він менше розпитував мене про поведінку отця, відвернувши його увагу на Роз, помічницю куховарки, вродливу шістнадцятирічну безпечну білявку, яка допомагала економові. Я твердив, що вона поглядає на Руді щоразу, як він на неї не дивиться. Руді стрімголов ускочив у пастку і зосередився на Роз. Він обожнював страждати від кохання, яке для нього було недосяжним.

Протягом цього часу я вивчав іврит, що налічує двадцять дві приголосні і дванадцять голосних. Окрім того, за офіційними приписами я розгледів істинні правила, якими й жив наш пансіон. Завдяки своїй винахідливості отець Понс так склав розклад занять, що ми шанували шабат: відпочинок був обов'язковим у суботу. Ми могли виконувати завдання й вивчати задане лише в неділю після вечірні.

— Для євреїв тиждень починається в неділю, для християн — у понеділок.

— Чому це так, отче?

— У Біблії — її мають читати як євреї, так і християни, — сказано, що над створенням світу Бог шість днів трудився, а на сьомий відпочивав. Ми маємо його наслідувати. Сьомий день, на думку євреїв, припадає на суботу. Пізніше християни, щоб відрізнитися від євреїв, які не хотіли визнавати Христа Месією, почали твердити, що днем відпочинку була неділя.

— Хто з них правий?

— А яке це має значення?

— Хіба Бог не міг сказати людям те, що з цього приводу думає він сам?

— Важливо не те, що Бог думає про людей, а те, що люди думають про Бога.

— Авжеж... власне, я дивлюся, що Бог попрацював шість днів — і на тому край!

Моє обурення щоразу викликало в отця сміх. Я постійно намагався применшити відмінності між двома релігіями, щоб звести їх в одну, він завжди стримував мене від спрощення.

— Жозефе, тобі хотілось би знати, яка з двох релігій істинна. Ні та, ні та! Релігія не буває ні справжньою, ні фальшивою, вона пропонує спосіб життя.

— Як ви можете бажати, щоб я поважав релігії, якщо вони не істинні?

— Якщо ти поважатимеш лише істину, то поважатимеш ти небагато. $2 + 2 = 4$ — ось що буде єдиним об'єктом твоєї поваги. Але поза цим ти зіткнешся з речами непевними: почуттями, нормами, цінностями, виборами, безліччю крихких і мінливих конструкцій. Нічогісінько від математики. Повага адресується не тому, що сертифіковано, а тому, що запропоновано.

У грудні отець Понс вів подвійну гру, аби ми водночас святкували християнське Різдво та єврейську Хануку, причому про це здогадувалися лише єврейські діти. З одного боку, ми святкували народження Ісуса, прикрашали виставлену в селі шопку і брали участь у службах Божих. З іншого — ми повинні були працювати у "свічковій майстерні", де вчилися виготовляти ґнотики, топити віск, забарвлювати його, ліпити свічки; ввечері ми запалювали свої витвори і ставили їх на підвіконня; в такий спосіб християнські діти мали винагороду за свої зусилля, тоді як ми, єврейські діти, могла крадькома звершити обряд Хануки, свято Світла, час для розваг та дарунків, коли потрібно подавати милостиню, а з настанням сутінок запалювати свічки. Ми, єврейські діти... Скільки ж нас було на Жовтій віллі? І хто саме? Цього ніхто, крім отця, не знав. Запідозривши в цьому когось із товаришів, я забороняв собі йти далі. Обманювати й не перечити обманові інших. У цьому полягало наше загальне спасіння.

У 1943 му році поліція кілька разів навідувалася на Жовту віллу. Щоразу проводили перевірку в одному віковому класі. Наші документи, фальшиві чи справжні, перевірку витримували. Систематичний огляд наших шаф теж нічого не давав. Нікого так і не заарештували.

Проте отець Понс непокоївся.

— Наразі це лише бельгійська поліція. Я цих хлопців знаю, принаймні їхніх батьків; коли вони мене бачать, то не зважуються надто наполягати. Проте мені казали, що гестапо влаштовує несподівані наїзди...

Утім, після чергової тривоги життя поверталось у звичне русло. Ми їли мало й погано — страви з каштанів, картоплі, супчики, де шматочки ріпи доганяли один одного, на десерт — паруюче молоко. Ми, пансіонери, призвичаїлися зламувати шафку того, кому листоноша приносив посилку; тож інколи нам перепадала коробка печива, баночка варення чи меду, все це треба було з'їсти якнайшвидше, щоб не поцупив хтось інший.

Якось навесні на занятті з івриту, що його отець Понс пояснював мені у своєму кабінеті, замкненому на два оберти ключа, він ніяк не міг зосередитися. Наморщивши лоба, він навіть не чув моїх запитань.

— Що з вами, отче?

— Наближається період першого причастя, Жозефе. Мене це тривожить. Неприпустимо, аби пансіонери-євреї, які підросли до причастя, приймали його разом із християнами. Я не маю на це права. Ні стосовно їх, ні стосовно своєї релігії. Це блюзнірство. Не знаю, як тут краще вчинити.

Я ні миті не вагався.

— Запитайте в Мадемуазель Марсель.

— Чого раптом?

— Якщо хтось і присвятить себе тому, аби перешкодити причастю, то тільки Чортзабирай, хіба ні?

Він усміхнувся на мою пропозицію.

Наступного дня мені було дозволено супроводжувати його в аптеку Шемле.

— Яке гарне хлоп'я, — пробурчала Мадемуазель Марсель, побачивши мене. — Ну, ж бо, лови!

І кинула мені медову пастилку.

Доки мої зуби боролися з цими солодощами, отець Понс змалював їй ситуацію.

— Чорт забирай, жодних проблем, мес'є Понс, — я вам допоможу. — Скільки їх у вас?

— Дванадцятро.

— Вам треба сказати, що вони захворіли! Гоп! Дванадцять хлопчаків під домашнім арештом у медичному пункті!

Отець поміркував.

— Усі помітять, що вони відсутні. Це їх викаже.

— Ні, якщо йтиметься про епідемію.

— Навіть тоді можуть виникнути запитання.

— Тоді слід долучити одного-двох хлопців, що стоять вище будь-яких підозр. От, скажімо, син бургомістра. Ще ліпше: син Броньярів, отих кретинів, що виставили портрет Гітлера у вітрині свого магазину сирів.

— Звичайно! От тільки не можна ж чотирнадцять хлопців зробити хворими просто так...

— Тара-та-та, це вже мій клопіт.

Що ж зробила Чортзабирай? Пославшись на медичний огляд, вона прийшла до медичного пункту, де оглянула групу дітей, які мали прийняти причастя. За два дні через страшну діарею, що розривала їм животи, син бургомістра і син Броньярів залишилися вдома і не змогли прийти на заняття. Чортзабирай прийшла й описала ці симптоми отцеві, а він, своєю чергою, попросив дванадцятьох євреїв, які мали йти до причастя, їх симулювати.

Причастя мало бути за день, тож дванадцятьох удаваних хворих три дні протримали в медичному пункті.

Церемонія відбувалася в церкві Шемле — це була урочиста служба, в перебігу якої орган гудів гучніше, ніж завжди. Я дуже заздрив своїм убраним у біле товаришам, що вони беруть участь у такому дійстві. У глибині душі я пообіцяв собі, що колись буду на їхньому місці. Отець Понс марно пояснював мені Тору, ніщо мене не хвилювало так, як католицький обряд із його позолотою, пишнотою, музикою і цим неосяжним, ефірним Богом, який доброзичливо дивився зі стелі.

Після повернення на Жовту віллу, де нас чекав скромний бенкет, який, однаке, видався нам гідним Пантаґрюеля — настільки ми всі виголодніли, — я зі здивуванням побачив посеред холу Мадемуазель Марсель. Отець Понс також її помітив і одразу ж запросив до свого кабінету.

Цього вечора я дізнався від нього про катастрофу, якої ми ледве уникли.

Доки відбувалася церемонія причастя, в пансіон заявилися гестапівці. Нацисти, без сумніву, міркували так само, як отець Понс: відсутність на церемонії дітей, яким за віком належало приймати перше причастя, вказувала їх із головою.

На превелике щастя, Мадемуазель Марсель стояла насторожі біля медичного пункту. Коли, оглянувши порожні дортуари, нацисти піднялися на останній поверх, вона почала кашляти й відхаркувати, за її ж словами, "страшенно відразливо". Знаючи, яке враження потворна Чортзабिरай справляла у своєму природному вигляді, можна здригнутися, уявивши, як воно було, коли вона перебільшувала. Не опираючись їхньому прохання, вона відчинила двері медичного пункту, попередивши, однак, що хлопці страшенно заразливі. Свої слова вона доповнила нестримним чханням, бризки якого полетіли на нацистів.

Витерши із занепокоєнням свої обличчя, гестапівці повернули на сто вісімдесят градусів і квапливо покинули пансіон. Коли чорні автівки від'їхали, Мадемуазель Марсель упродовж двох годин корчилася від сміху на ліжку в медичному пункті, що, за свідченням моїх товаришів, спершу виглядало жахливо, а потім дало ефект епідемії.

І хоча отець Понс нічим себе не виказував, я відчував, що він непокоїться дедалі більше.

— Я боюся тілесного огляду, Жозефе. Що мені робити, якщо нацисти вас роздягнуть, щоб виявити обрізаних?

Я кивнув головою, підтверджуючи гримасою, що поділяю його тривогу. По правді, я не зрозумів, що він мав на увазі. Обрізані? Коли я запитав Руді, він захихотів, гигаючи, що

зазвичай робив, коли йшлося про красуню Дору, наче мішечком горіхів стукав собі у груди.

— Жартуєш? Ти справді не знаєш, що таке обрізання? Але тобі бодай відомо, що сам до них належиш?

— До кого?

— До обрізаних.

Розмова повертала в бік, який мені не подобався: знову виявлялося, що я наділений особливістю, мені невідомою. Ніби не досить того, що я єврей!

— Шкіра на твоєму пісику не доходить до самого кінця?

— Звичайно.

— Ну, от, а в християн шкіра звисає нижче. І в них не видно круглої головки.

— Як у собак?

— Так. Точнісінько як у собак.

— Значить, це все-таки правда, що ми належимо до окремої раси?

Ця інформація мене розчавила: розвіювалися мої сподівання стати християнином. Через якийсь нікому не видимий шматочок шкіри мені судилося залишатися євреєм.

— Ні ні, дурнику, — продовжував Руді, — у цьому немає нічого природного, тут ідеться про хірургічне втручання: це тобі зробили за кілька днів по народженні. Шкірочку тобі відрізав рабин.

— Навіщо?

— Щоб ти був таким, як твій батько.

— Навіщо?

— Тому що так роблять упродовж тисячоліть!

— Навіщо?

Це відкриття мене приголомшило. Того ж вечора я усамітнився і чимало хвилин роздивлявся свій членник, укритий ніжною рожевою шкірою, хоча так нічого й не вияснив. Я ніяк не міг уявити, що в когось він може бути інакшим. У подальші дні, щоб упевнитися, що Руді не обманює, я затримувався в туалеті на подвір'ї, марнуючи перерви на нескінченне миття рук в умивальнику; скосивши очі, я намагався розгледіти у своїх товаришів, що стояли над сусідніми пісуарами, членник, коли вони його виймали зі штанів або знову туди ховали! І досить швидко упевнився, що Руді мені не збрехав.

— Руді, це ж смішно! У християн шкіра наприкінці тоненька, зібгана і зморщена, наче кінчик надувної кульки там, де роблять вузол. І це ще не все: на пісяння вони витрачають більше часу, ніж ми, бо після того стріпують свій пісик. Так наче вони на нього зляться. Вони себе карають?

— Ні, вони струшують краплини перед тим, як закрити головку. Порівняно з нами їм не так легко зберігати чистоту.

Якщо вони не зважатимуть, то можуть набрати повно мікробів, які тхнуть і завдають болю.

— Але полюють усе-таки саме на нас? Ти в цьому щось розумієш?

Натомість я збагнув проблему отця Понса. І розгадав, що крилося за правилами щотижневого миття в душі: отець особисто складав і перевіряв списки, згідно з якими десять викликаних учнів різного віку пробігали голими з роздягалки у спільну душеву виключно під його наглядом. Кожна група була однорідною. Жодного разу хлопчик-християнин не мав нагоди роздивитися єврейського хлопчика і навпаки, а в будь-якому іншому місці перебування оголеним заборонялося і каралося. Тож відтоді я міг легко встановити, хто ховався на Жовтій віллі. Тому зробив для себе висновки і, уникаючи пісуарів, при звичаївся звільняти сечовий міхур за зачиненими дверима. Я навіть намагався виправити наслідки операції, що мене покалічила: миті свої самотності я присвячував маніпуляціям зі шкірою, аби вона віднайшла свій первісний вигляд і прикрила головку. Марно! Попри безжальне розтягування, наприкінці кожного сеансу шкіра поверталася на місце, не показуючи жодних помітних змін день за днем.

— Що робити, якщо гестапівці накажуть вам роздягтися, Жозефе?

Чому отець Понс вдавався до звірянь наймолодшому зі своїх пансіонерів? Чи він уважав мене сміливішим за інших? Чи відчував потребу довіритися? Чи страждав від того, що сам один ніс цю тривожну відповідальність за нас?

— Чуєш, Жозефе, а якщо гестапівці змусять вас спустити штани?

Відповідь на це запитання ледве не стала згубною для нас усіх у серпні 1943-го року. Школу було офіційно зачинено й перетворено на літній табір відпочинку. Ті, кого не взяла жодна родина, залишалися в пансіоні до початку навчального року. Замість того щоб почуватися покинутими сиротами, ми відчували себе принцями: Жовта вілла належала нам, багатий на фрукти сезон дещо вгамував наш постійний голод. Отець Понс брав на допомогу кількох семінаристів і присвячував нам увесь свій час. Прогулянки чергувалися з вогнищами в полі, іграми з м'ячем, фільмами Чарлі Чапліна, проєктованими увечері на натягнуте під навісом біле простирадло. Ми трохи остерігалися наших вихователів, зате не мали потреби приховувати щось між собою: всі ми були євреями. Варто було бачити, як із вдячності до отця Понса ми з величезним завзяттям опановували єдиний предмет, який ще залишився, — уроки катехізису, як із великим ентузіазмом співали під час Божої служби, в якомусь сп'янінні, коли вранці дощило, споруджували шопку і фігурки святих для наступного Різдва.

Одного дня, коли після футбольного матчу всі спортсмени страшенно спітніли, отець Понс наказав негайно прийняти душ.

Старші вже помилися, середні також, залишилася група найменших, до яких належав і я.

Нас було більше десятка, ми галасували й бавилися під струменями прохолодної води, як раптом у роздягальню зайшов німецький офіцер.

Білявий офіцер зайшов, перелякавши дітей, голоси одразу затихли, отець Понс став білішим за кахлі. Усе застигло, тільки вода безжурними струменями далі радісно лилася на нас.

Офіцер уважно подивився на нас. Дехто інстинктивно прикрив свій статевий орган, це був жест звичайної соромливості, але надто запізнілий, щоб не стати зізнанням.

Вода лилася. Тиша стікала великими краплинами.

Офіцер зрозумів, хто ми такі. Швидкий порух зіниць свідчив, що він розмірковує. Отець Понс ступив уперед і здавленим голосом запитав:

— Що ви шукаєте?

Офіцер французькою мовою пояснив, у чому річ. Його група від самого ранку переслідує учасника Опору, який, утікаючи, перестрибнув через стіну, що оточує парк; тож він шукає в нас утікача, який міг тут заховатися.

— Як бачите, тут ваш утікач не ховається, — сказав отець Понс.

— Так, бачу, справді ні, — повільно відказав офіцер.

Знову запала тиша, зачавши страх і загрозу. Я усвідомив, що моє існування зараз може скінчитися. Ще кілька секунд — і ми, голі й принижені, вийдемо рядами і сядемо у вантажівку, що повезе нас невідомо куди.

У коридорі почулися кроки. Стукіт чобіт. Цокання металевих набойок по кам'яній підлозі. Гортанні вигуки.

Офіцер у сіро-зеленім мундирі квапливо підійшов до дверей і відчинив їх.

— Його тут немає, шукайте далі. Schnell![7]

Двері зачинилися, і загін пішов далі.

Офіцер дивився на отця Понса, у якого тремтіли губи. Дехто розплакався. Я цокотів зубами.

Спершу я подумав, що офіцер береться за прикріплений на поясі револьвер. Насправді він вийняв гаманець.

— Візьміть, — промовив він, простягаючи отцеві Понсу купюру, — купіть для дітей цукерок.

Оскільки остовпілий отець Понс не реагував, офіцер силоміць вткнув йому п'ятсот франків у руку, всміхнувся, підморгнувши нам, стукнув підборами і пішов.

Скільки часу після його зникнення стояла тиша? Скільки хвилин минуло, доки ми збагнули, що врятовані? Дехто плакав далі, бо їх не покидав страх; деякі стояли завмерлі й спантеличені; інші поводили очима, в яких стояло запитання: "Ти в це віриш? Ти в це віриш?"

І тут отець Понс із восковим обличчям і побілілими губами різко осів на долівку. Стоячи на колінах на мокрому цементі, він хитався вперед і назад, вимовляючи недоладні фрази, втупившись в одну точку. Це було жахливо. Я підбіг до нього і, немов захищаючи, пригорнув до свого мокрого тіла, так, наче це був Руді.

Отоді я розчув повторювану ним фразу:

— Дякую, Господи. Дякую Тобі, Господи. Дякую за моїх дітей, дякую.

Потім він повернувся до мене і, наче щойно помітивши мою присутність, уже не стримуючись, розридався в моїх обіймах.

Деякі потрясіння виявляються такими потужними, що, незважаючи на те, щасливі вони чи нещасливі, нас ламають. Полегшення, яке відчув отець, нас так приголомшило, що по кількох хвилинах, наче заразившись, дванадцять мокрих і голих, як черв'яки, хлопчиків-євреїв і промоклий священик у сутані обнялися і, дійшовши до крайнього нервового напруження, сміялись і плакали водночас.

У невиразній радості минуло кілька наступних днів. Отець постійно усміхався. Він мені зізнався, що ця подія знову віджила його віру.

— Отче, ви справді вірите, що нам допоміг Бог?

Я скористався заняттям з івриту, аби поставити запитання, що мене мучили. Отець доброзичливо дивився на мене.

— Жозефику, мій хлопчику, щиро кажучи, ні. Бог у такі речі не втручається. Якщо я добре почуваюся після вчинку того німецького офіцера, то власне тому, що в мене частково відродилася віра в людину.

— Я вважаю, що це завдяки вам. Бог до вас прихильний.

— Не кажи дурниць.

— Ви не вірите, що коли виявити свою побожність, показати себе добрим євреєм чи християнином, то з нами нічого не трапиться?

— Звідки в тебе така безглузда думка?

— З уроку катехізису. Від отця Боніфатія...

— Стоп! Небезпечна нісенітниця! Люди самі завдають болю одне одному, і Бог тут ні до чого. Він створив людей вільними. Отже, ми страждаємо і сміємося незалежно від наших чеснот і вад. Яку жахливу роль ти хочеш дати Богові? Невже ти можеш бодай на мить уявити, що того, кому пощастило врятуватися від нацистів, Бог любить, а того, кого вони впіймали, ненавидить? У наші справи Бог не втручається.

— Хочете сказати, що, хоч там як, Богів на це начхати?

— Я хочу сказати, що, хоч там як, Бог виконав своє завдання. Тепер — наша черга. Ми самі відповідаємо за себе.

Почався другий навчальний рік.

Ми з Руді ставали дедалі ріднішими. Оскільки ми різнилися в усьому, кожна з наших відмінностей — вік, зріст, клопоти, поведінка — замість того, щоб розділяти, спонукала нас відчувати, наскільки ми один одного любимо. Я допомагав йому прояснювати його плутані думки, тоді як він захищав мене від бійок однією своєю статуєю, а надто — репутацією поганого учня. "Від нього нічого не доб'єшся, — казали викладачі, — ніколи не зустрічали тупішої голови". Суцільна непроникність Руді для знань викликала наше захоплення. Від нас викладачам вдавалося чогось та "добитися", що виявляло нашу нищу зіпсовану натуру, підозріло відкриту для компромісів. Від Руді вони нічого не могли домогтися. Досконалий, непіддатний змінам, непідкупний, повний йолоп, він їм опирався абсолютно в усьому. Руді став героєм іншої війни — війни учнів з учителями. І дисциплінарні покарання сипалися на нього так часто, що його розгублена нечесана голова набула ореола додаткової заслуги — вінця мученика.

Якось пополудні, коли він сидів покараний, я, передаючи йому через вікно украдений шматок хліба, запитав, чому він, навіть отримуючи покарання, залишається таким же лагідним, непохитним і відмовляється вчитися. Отоді він розкрився:

— Нас у сім'ї семеро: батьки і п'ятеро дітей. Усі інтелектуали, окрім мене. Мій тато — адвокат, мама — відома концертна піаністка, яка грала з кращими оркестрами, брати й сестри отримали дипломи вже у двадцять років. Самі розумники... Їх усіх заарештували! Вивезли у вантажівці! Вони не вірили, що з ними таке може трапитися, тому й не ховалися. Такі мудрі, такі шановані люди. Я врятувався тільки тому, що мене не було ні в школі, ні вдома! Я вештався вулицями. І уникнув загибелі завдяки тому, що прогулював... Тож заняття...

— Гадаєш, я чиню неправильно, виконуючи завдання?

— Ні, зовсім ні, Жозефе. У тебе для цього є можливості, до того ж, перед тобою все життя...

— Руді, тобі немає ще й шістнадцяти...

— Авжеж, тож надто пізно...

Він міг не продовжувати, я розумів, що він злиться на своїх. Навіть зникнувши, навіть не відгукуючись, наші батьки постійно відігравали певну роль у нашому існуванні на Жовтій віллі. Я так на них злився через це! Злився, що вони євреї, що й мене зробили євреєм, що піддали нас небезпеці. Двоє несвідомих! Мій батько? Нездара. Моя мама? Жертва. Жертва через те, що вийшла заміж за мого батька, жертва через те, що не збагнула глибини своєї слабкості, жертва через те, що була лише ніжною і відданою дружиною. Зневажаючи матір, я, однак, вибачав їй усе, бо не міг її не любити. Натомість мене не покидала стійка

ненависть до батька. Він змусив мене стати його сином, але виявився нездатним забезпечити мені належну долю. Чому я не син отця Понса?

Листопадового полудня 1943-го року ми з Руді залізли на гілляку старезного дуба, що височів над полями, які простягалися в далечінь, у пошуках дупла, де жили білки. Наші ноги торкалися верху стіни, що оточувала парк; ми, якби захотіли, могли опинитися назовні, стрибнувши просто на доріжку, що вилася попід муром, і втекти. Але куди? Ніщо не могло зрівнятися з безпекою, яку ми мали на Жовтій віллі. Наші пригоди обмежувалися загорожею довкола її території. Тоді як Руді видряпувався вище, я вмовстився на першій розвилці стовбура; звідти, як мені здалося, я й помітив свого батька.

Вниз по дорозі їхав трактор. Він мав проїхати повз нас. Його вів якийсь чоловік. Хоча він був поголений і вдягнений, як селянин, він достатньо скидався на мого батька, аби я міг його впізнати. І я його таки впізнав.

Мене наче паралізувало. Я не прагнув цієї зустрічі. "Тільки б він мене не помітив!" Я перестав дихати. Трактор чмихнув під нашим деревом і покотився далі в долину. "Ху, не помітив!" Утім, він від'їхав на якихось десять метрів, я ще міг його покликати, наздогнати.

З пересохлим ротом, затамувавши подих, я дочекався, доки трактор став зовсім маленьким, а його торохтіння затихло вдалині. Упевнившись, що він зник, я повернувся до життя: перевів подих, заморгав, обтрусився. Руді відчув мою розгубленість.

— Що з тобою?

— Мені здалося, що на тракторі проїхав хтось, кого я знаю.

— І хто ж?

— Мій батько.

— Бідолашний Жозефе, це неможливо!

Я труснув головою, щоб вивітрити зі свого черепка такі ідіотські думки.

— Звісно, неможливо.

Бажаючи, щоб Руді мене пожалів, я набрав вигляду розчарованої дитини. Насправді я був страшенно радий, що уникнув зустрічі з батьком. Далєбі, чи це був він? Руді, напевно, мав рацію. Невже ми жили за кілька кілометрів один від одного і цього не знали? Уже ввечері я був переконаний, що це мені привиділося. І викинув цей епізод із пам'яті.

За кілька років я дізнався, що того дня то таки мій батько проїхав зовсім поруч. Батько, від якого я відмовився, батько, який, як мені хотілося, мав би бути далеко, не тут або взагалі не бути... Це навмисне непорозуміння, ця страхітлива реакція (я марно її виправдовую своєю тодішньою вразливістю й панікою) залишається вчинком, через який сором — однаково живий і пекучий — не покине мене до останнього подиху.

Коли ми опинялися в таємній синагозі, отець Понс розповідав мені новини про війну.

— Тепер, коли німецькі війська застрягли в Росії, а американці вступили в битву, Гітлер, гадаю, програє. От тільки якою ціною? Нацисти тут казяться дедалі більше, вони з

небаченою люттю травлять тих, хто в Опорі, це — енергія безнадії. Я дуже за нас боюся, Жозефе, дуже боюся.

Він відчував у повітрі загрозу, як пес відчуває вовка.

— Що ви, отче, все буде добре. Нумо працювати.

З отцем Понсом, як і з Руді, я призвичаївся показувати себе зверхником. Я так їх любив, що демонстрував непохитний оптимізм, аби подолати їхній неспокій.

— Роз'ясніть мені чіткіше різницю між євреєм і християнином, отче.

— Євреї і християни вірять у того самого Бога, який продиктував Мойсееві Десять Заповідей. Але євреї не визнають у Христові обіцяного Месію, посланця Бога, якого вони чекають; для них він — іще один мудрий єврей. Ти стаєш християнином, коли вважаєш, що Ісус справді Син Божий, що Бог у ньому втілювався, помер і воскрес.

— Тобто для християн усе вже відбулося, а для євреїв — усе попереду.

— Саме так, Жозефе. Християни — це ті, що згадують, євреї — ті, що досі сподіваються.

— Отже, християнин — це єврей, який перестав чекати.

— Так. А єврей — це християнин до Ісуса.

Мені було дуже кумедно уявляти себе "християнином до Ісуса". Святе Письмо, яке я вивчав на католицькому катехізисі

та під час таємного посвячення в Тору, хвилювало мою увагу більше, ніж дитячі казки, які я брав у бібліотеці: воно виявилось більш тілесним, значно ближчим, конкретнішим. Зрештою, йшлося про моїх пращурів, Мойсея, Авраама, Давида, Іоанна Хрестителя чи Ісуса! У моїх жилах, поза сумнівом, тече кров когось із них. До того ж, їхнє життя не було нудним, так само, як і моє: вони билися, галасували, плакали, співали, ризикували загинути будь-якої миті. Єдине, в чому я не міг зізнатися отцеві Понсові, так у тому, що я його теж увів у цю історію. Римського префекта Понтія Пілата, який умив руки, я не міг уявити інакше, як у його подібі[8]; як на мене, там, у Євангеліях, поруч із Ісусом, серед євреїв і майбутніх християн присутність отця Понса — розгубленого посередника, чесної людини, що не здатна вибрати, — виглядала цілком природною.

Я відчував, що отця Понса бентежать заняття, яким він віддавався задля мене. Як і багато католиків, раніше він погано знав Старий Заповіт і тепер захоплено відкривав його для себе водночас із певними коментарями рабинів.

— Знаєш, Жозефе, інколи бувають дні, коли я себе запитую, чи не краще було б мені бути євреєм, — казав він із блискучими від збудження очима.

— Ні, отче, залишайтеся християнином, ви не усвідомлюєте, наскільки вам пощастило.

— Єврейська релігія наголошує на повазі, християнська — на любові. Тож я й розмірковую: чи не є почуття поваги значно посутнішим за почуття любові? І легшим для здійснення... Любити свого ворога, як пропонує Ісус, і, отримавши ляпаса, підставляти другу щоку — це справді чудово, але нереально на практиці. Особливо нині. От ти, ти підставив би другу щоку Гітлерові?

— Нізащо!

— Я також ні! Щоправда, я не гідний Христа. Всього мого життя не досить, щоб уподібнитися Йому... Одне чи любов може бути обов'язком? Чи можна наказувати своєму серцю? Не думаю. Великі рабини вважають, що шана вища за любов. Вона є постійним зобов'язанням. І це, як на мене, цілком можливо. Я можу поважати тих, кого не люблю, або тих, хто мені байдужий. А от їх любити? Тим паче, чи ж так мені потрібно їх любити, якщо я їх уже поважаю? Любов — річ складна, її не можна ні викликати, ні контролювати, ні змусити тривати далі. Тоді як повага...

Він пошкрябав свою лису голову.

— От я й запитую себе: можливо, ми, християни, — всього-на-всього сентиментальні євреї...

Так і йшло моє існування, ритм якого визначали заняття, високі роздуми про Біблію, страх перед нацистами, поява учасників Опору (вони були значно численнішими й дедалі сміливішими), ігри з товаришами і прогулянки з Руді. Бомбардування не помилювали Шемле, але Жовту віллу англійські льотчики оминали, напевно, тому, що вона була далеко від вокзалу, а ще тому, що отець Понс обачно встановив на блискавковідводі прапор Червоного Хреста. Як не парадоксально, я любив повітряні тривоги і ніколи не спускався у сховище з товаришами, разом із Руді ми залазили на дах і вже звідти спостерігали за спектаклем. Боліди Королівських Повітряних сил пролітали так низько, що ми могли розгледіти обличчя пілотів і по-дружньому помахати їм.

У воєнні часи звичка стає найгіршою з небезпек. Особливо звичка до небезпеки.

Оскільки в Шемле десятки людей, не боячись окупантів-нацистів, боролися в підпіллі й привчилися з часом їх недооцінювати, повідомлення про те, що союзники висадилися у Нормандії, обійшлося нам дорого.

Коли стало відомо, що численні та добре озброєні американські війська висадилися на континент, ми наче сп'яніли від цієї новини. І хоча ми були змушені мовчати, усмішки просто розривали наші обличчя. А отець Понс ходив не торкаючись землі, наче Ісус по воді, він аж світився від щастя.

Тієї неділі ми схвильовано чекали, коли підемо на месу, нам нетерпеливилося бодай поглядом поділитися радістю з приводу цієї майже перемоги з жителями села. Всі учні вишикувалися двома рядами на чверть години раніше призначеного часу.

По дорозі одягнені по-недільному селяни підморгували нам. Одна жінка простягнула мені шоколадну цукерку. Друга ткнула в руки помаранчу. Третя поклала в кишеню шматок пирога.

— Чому завжди Жозефові? — пробурчав хтось із товаришів.

— Нормально, він найгарніший! — здалеку крикнув Руді.

Це було дуже доречно, мій живіт постійно був порожнім, до того ж, я почав рости.

Я вичікував момент, коли ми проходимемо повз аптеку, бо не сумнівався, що Мадемуазель Марсель, яка разом із отцем Понсом врятувала й захистила стількох дітей, вийде із сяючим лицем. Можливо, на радощах вона кине мені кілька льодяників?

Але вітрина аптеки була затягнута металевою шторкою.

Наша група завчасу прибула на майдан у центрі села, де всі, діти й сільчани, наче вкопані, стояли перед церквою.

З розчиненого навстіж порталу линула войовнича музика органа, що грав на повну силу. Я з подивом упізнав приспів "Уродженки Брабанта"!

Натовп наче заціпенів. Грати "Уродженку Брабанта", наш національний гімн, під носом у нацистів було неймовірним зухвальством. Це все одно, що їм сказати: "Забирайтеся, тікайте, ви програли, ви тепер ніщо!"

Хто міг наважитися на таке зухвальство?

Перші, котрі побачили виконавця, швиденько одразу ж переказали іншим: це Чортзабирай! Мадемуазель Марсель тримала руки на клавішах, а ноги на педалях, вона вперше в житті ввійшла в церкву, щоб заявити нацистам, що вони програли війну.

Охоплені ейфорією та ентузіазмом, ми стояли довкола церкви, немов були присутні на якомусь блискучому й небезпечному цирковому номері. Чортзабирай грала напрочуд добре, набагато краще за анемічного органіста, який асистував священикові під час служби. Під її пальцями інструмент звучав наче неприборканий оркестр, у якому золотисто-червоні мідні перегукувалися з могутніми барабанами. Звуки хвилею накочувалися на нас, змушуючи землю тремтіти, а вітрини крамниць вібрувати.

Несподівано заскрипіли шини. Перед церквою загальмувало чорне авто, з якого вистрибнули четверо молодиків.

Гестапівці схопили Мадемуазель Марсель, яка припинила грати, зате почала їх ображати:

— Вам гаплик! Настав ваш кінець! Можете мене прикінчити, це вам не допоможе! Нікчеми! Педераста! Імпотенти!

Нацисти безцеремонно заштовхали її в машину й поїхали. Отець Понс, блідий як полотно, перехрестився. Я стояв, стиснувши кулаки, так хотілося побігти слідом за машиною, догнати, віддубасити тих негідників. Я взяв священика за руку, вона була льодяною.

— Вона нічого їм не скаже, отче. Жодним словом не прохопиться, я певен.

— Знаю, Жозефе, знаю. Чортзабирай відважніша за нас усіх. Але що вони з нею зроблять?

Нам не довелося довго чекати відповіді. Того ж вечора, об одинадцятій годині, гестапівці заповнили Жовту віллу.

Навіть під тортурами Мадемуазель Марсель нічого їм не сказала. Однак під час обшуку її домівки нацисти виявили негативи фотографій, що були наклеєні на наші підроблені документи.

Нас було викрито. Не було потреби навіть спускати штани. Нацистам досить було розгорнути наші паспорти, щоб виявити самозванців.

За двадцять хвилин усіх єврейських дітей Жовтої вілли зібрали в одному з дортуарів.

Нацисти зловтішалися. Ми тремтіли від страху. Я відчував такий жах, що втратив здатність мислити. І слухняно виконував накази, сам того не усвідомлюючи.

— Лицем до стіни, руки вгору. Ворушіться!

Руді прослизнув до мене, хоча від цього мені не стало спокійніше: від смертельного страху його очі ледве не вилазили з орбіт.

Отець Понс кинувся в бій.

— Панове, я обурений: я не знав, хто вони насправді! Навіть подумати не міг, що це єврейські діти. До мене їх привели як арійців, справжніх арійців. Мене обманули, з мене насміялися, це зловживання моєю довірливістю.

Навіть якщо я не одразу зрозумів поведінку отця, мені й на думку не спало, що він намагається відвести підозру від себе, щоб уникнути арешту.

Начальник гестапо різко запитав його:

— Хто привів цих дітей до вас?

Отець Понс завагався. Минуло десять довгих секунд.

— Гаразд, я вам не брехатиму: всіх дітей, які перебувають тут, до мене привела аптекарка Мадемуазель Марсель.

— Це вас не дивувало?

— Вона постійно приводила до мене сиріт. Уже п'ятнадцять років. Ще задовго до війни. Вона добра жінка. Співпрацювала з групою добровольців, що опікувалися знедоленими дітьми.

— А хто платив за їхнє перебування в пансіоні?

Отець сполотнів.

— Щомісяця на ім'я кожної дитини надходив конверт. Можете перевірити в бухгалтерії.

— Звідки приходили ці конверти?

— Від благодійників... Від кого ж іще? Це зазначено в наших журналах. Ви отримаєте всі дані.

Нацисти йому повірили. Їхній начальник облизувався при думці про те, що накладе лапу на ці списки. Отець, не розслаблюючись, несподівано пішов в атаку. — І куди ви їх повезете?

— У Мехелен.

— А потім?

— Це вас не стосується.

— Подорож буде тривалою?

— Безумовно.

— Тоді дозвольте мені перебрати їхні речі, скласти валізи, одягнути їх, підготувати на дорогу харчі. Сини мої, до дітей так

ставитися не можна. Якби ви довірили мені догляд за вашими дітьми, невже ви погодилися б, щоб я отак спорядив їх у дорогу?

Гестапівець із жирними руками завагався. Отець Понс квалливо рвонув у цю щілину:

— Я ж знаю, що ви не бажаєте їм зла. Тож я все доведу до ладу, на світанку ви всіх їх заберете.

Опинившись у пастці шантажу чутливістю, збентежений наївністю цього абата начальник гестапо захотів довести, що він не такий уже й поганий хлопець.

— Завтра вранці, рівно о сьомій, вони — вмиті, одягнені й нагодовані — чекатимуть вас, вишикувавшись зі своїми речами, у дворі, — ненав'язливо наполягав отець Понс. — Не ображайте мене. Я не один рік опікуюся дітьми: коли мені залишають дитину, то можуть бути спокійні.

Головний гестапівець глипнув на три десятки єврейських хлопчаків у сорочках, пригадав, що вантажівка прийде лише завтра, подумав, що він сам хоче спати, стенив плечима й пробурчав:

— Гаразд, отче, я покладаюся на вас.

— Можете бути спокійні, сину мій. Ідіть із миром.

Гестапівці в чорних мундирах покинули пансіон.

Тільки-но отець упевнився, що вони далеко, він повернувся до нас.

— Діти, прошу без крику й паніки піти тихенько скласти свої речі й одягтися. А потім — навітки.

Всі полегшено зітхнули. Отець Понс покликав вихователів — п'ятьох юнаків-семінаристів — з інших дортуарів і закритися з ними в нашому залі.

— Сини мої, ви мені потрібні.

— Розраховуйте на нас, отче.

— Я хочу, щоб ви збрехали.

— Але ж...

— Вам доведеться збрехати. В ім'я Христа. Завтра ви скажете гестапівцям, що невдовзі після їхнього від'їзду на Жовту віллу ввірвалися партизани в масках. Стверджуйте, що ви билися. Втім, вас знайдуть прив'язаними до ліжок, аби довести вашу непричетність. Ви не проти, щоб я вас прив'язав?

— Можете нас навіть трохи побити, отче.

— Дякую, діти мої. Я не проти побоїв за умови, що ви самі завдасте їх один одному.

— А що буде з вами?

— Я не можу тут залишатися. Завтра гестапівці мені вже не повірять. Їм треба, щоб хтось був винним. Отож я втечу разом із дітьми. Ви, звісно, розкажете, що це я попередив партизанів, своїх спільників.

У наступні кілька хвилин відбувся спектакль, найнеймовірніший з усього, що мені доводилося бачити: юнаки-семінаристи почали старанно, серйозно й точно бити один одного, хто по носу, хто по губах, хто попід око; кожен уточнював у товариша, чи вважає він себе достатньо відлупцюваним. Потім отець Понс міцно прив'язав їх до ліжок і засунув кожному кляп у рот.

— Дихати можете?

Семінаристи кивнули головами. В одних були підпухлі обличчя, в інших — заюшені носи, в усіх — сльози на очах.

— Дякую, сини мої, — мовив отець Понс. — А щоб протриматися до ранку, думайте про Господа нашого Ісуса Христа.

Після цього він перевірів, чи ми не набрали нічого зайвого і, звелівши поводитись якнайтихіше, повів нас по сходах і крізь задні двері вивів з пансіону.

— Куди ми йдемо? — пошепки запитав Руді.

І хоча я, напевно, був єдиним, хто мав такі уявлення про це, я промовчав.

Ми пройшли крізь парк і вийшли на галявину. Там священик зупинився.

— Діти мої, може, я видамся вам божевільним, але далі ми не підемо!

Він виклав нам свій план, і решту ночі ми його здійснювали.

Половина дітей пішла відпочивати в крипту каплиці. Інша половина, де був і я, присвятила подальші години стиранню справжніх слідів і створенню фальшивих. Розкисла від недавнього дощу земля чвакала під ногами, і нічого не могло бути легшим, як залишити на ній чудові відбитки підошов.

Тож наша група пройшла галявину і вийшла з парку крізь вузьенькі дверцята. Потім, із силою вдавлюючи каблуки в м'який гумус, ламаючи гілки кущів і навіть навмисно гублячи якісь речі, ми полями спустилися до річки. Там отець Понс повів нас до пристані.

— Тепер подумують, що тут нас чекало якесь суденце... А зараз, діти, ми повернемося назад, але тепер підемо задкуючи, щоб створити враження, що нас було вдвічі більше, і щоб не залишити слідів у напрямку вілли.

Поверталися ми повільно й важко; ноги ковзали, всі були знесилені, та ще й додалися страх і втома. На галявині залишилося зробити найважче: затерти відбитки наших підошов у напрямку недіючої каплиці, б'ючи по розмоклому ґрунту гіллям.

Зазоріло, коли ми нарешті приєдналися до своїх товаришів, що спали в глибині криниці. Отець Понс старанно замкнув двері і зачинив ляду над нами, залишивши лише одну свічку як нічник.

— Спіть, дітки. Сьогодні вас ніхто не будитиме.

Неподалік від місця, де я впав на долівку, він вивільнив собі закапелок між купами книг, склавши їх стосами на взірець стіни із цеглин. Коли він глянув на мене, я запитав його:

— Можна я прийду у вашу кімнату, отче?

— Звичайно, мій хлопчику.

Я прослизнув до нього і щокою притулився до його худого плеча. Ледве чи встиг помітити його зворушений погляд, як одразу ж заснув.

Уранці гестапівці заповнили Жовту віллу, натрапили на зв'язаних семінаристів, розлютилися, що їх обманули, залишеними нами фальшивими слідами дійшли до самої річки й помчали шукати далі: вони ні на мить не припустили, що ми нікуди не тікали.

Тепер і мови не могло бути про те, що отець Понс вийде на поверхню. Ясно також, що й ми не могли довго жити в таємній синагозі, влаштованій під каплицею. Ми залишилися живими, але всі життєві потреби породжували проблеми — треба було розмовляти, їсти, мочитися, випорожнюватися. Навіть сон перестав бути притулком, бо спати доводилося просто на землі, при чому кожен засинав згідно з власним ритмом.

— Бачиш, Жозефе, — жартував отець Понс, — круїз на Ноевому ковчезі далєбі був не такою вже й веселою мандрівкою.

Утім, досить швидко мережа Опору почала по одному нас забирати й переховувати деінде. Руді пішов одним із перших, мабуть, тому, що займав багато місця. Отець Понс ніколи не вказував на мене, коли за нами приходили. Чи навмисно він це робив? Я наважувався думати, що він хотів тримати мене біля себе якомога довше.

— Можливо, союзники переможуть раніше ніж передбачається? Можливо, нас невдовзі визволять? — підморгував він мені.

Він використав ці тижні для поглиблення своїх знань про єврейську релігію і ділився ними зі мною.

— Життя кожного з вас — це не тільки ваше життя, воно є носієм послання. Я не можу допустити, щоб вас винищили. Нумо працювати!

Одного дня, коли в крипті нас залишилося всього п'ятеро, я показав отцеві на трьох моїх товаришів, що спали.

— Знаєте, отче, мені не хотілося б умирати разом із ними.

— Чому?

— Тому що, навіть якщо ми живемо поруч, вони мені не друзі. Що у мене з ними спільного? Тільки те, що ми жертви.

— Навіщо ти мені про це говориш, Жозефе?

— Тому що я волів би померти з вами.

Поклавши голову йому на коліна, я поділився думками, що мене мучили.

— Я волів би померти з вами, тому що віддаю перевагу вам. Я волів би померти з вами, тому що не хочу оплакувати вас і ще менше — аби ви оплакували мене. Я волів би померти з вами, бо тоді ви були б останньою людиною, яку я бачив би в житті. Я волів би померти з вами, бо без вас небеса мені зовсім не сподобаються, навпаки — мені там буде страшно.

Тієї миті водночас із стуком у двері почулися крики:

— Брюссель вільний! Ми перемогли! Англійці визволили Брюссель!

Отець Понс скочив на ноги і схопив мене на руки.

— Свобода! Чуєш, Жозефе? Ми вільні! Німці йдуть геть!

Тут прокинулися інші хлопчики. Партизани вивели нас із крини, всі почали, сміючись, бігати й стрибати вулицями Шемле. Від будинків долинали радісні крики, чулися салюти з рушниць, у вікнах майоріли прапори, то там, то сям заводилися танці, пляшки зі спиртним виймалися зі схованок, де вони пролежали всі п'ять років.

Я до самого вечора не відпускав отця Понса. Обговорюючи події з кожним мешканцем села, він плакав від радості. Я витирав його сльози своїми руками. Оскільки це був святковий день, я мав право бути дев'ятирічним хлоп'ям і, як дитя, сидіти на плечах чоловіка, який мене врятував, я мав право цілувати його порожевілі й солоні щоки, мав право безпричинно заходитися сміхом. Я сявав від щастя і до самого вечора не злазив із його рук. Навіть якщо йому й було важко, він не поскаржився ні разу.

— Війні скоро край!

— Американці йдуть на Льєж!

— Хай живуть американці!

— Хай живуть англійці!

— Хай живемо ми усі!

— Ура!

Починаючи від цього 4-го вересня 1944-го року, я завжди вважав, що Брюссель звільнили тому, що я несподівано, без недомовок, відверто сказав отцеві Понсу, що я його люблю. Це назавжди позначило моє життя. Відтоді я завжди очікував вибухів салюту й розмаяних знамен якраз у момент, коли зізнавався у своїх почуттях жінці.

Наступні дні в нашому краю виявилися ще більш небезпечними і згубними, ніж воєнні часи. Під час окупації ворог був цілком очевидним, а значить — під прицілом; під час визволення удари сипалися то звідси, то звідти, вони були неконтрольовані й контролю непідвладні, всюди панував хаос. Зібравши знову своїх вихованців на Жовтій віллі, отець Понс заборонив нам виходити з парку. Проте ми з Руді не могли втриматися, щоб не залазити на наш дуб, гілля якого виходило за межі муру. Крізь просвіти в листі можна було бачити пустельну долину, що простягалася до далеких ферм. Відтіля ми могли якщо й не брати участі в битвах, то бодай вловлювати їх відгомін. Якось, сидячи там, я побачив, як у машині з відкритим верхом повезли німецького офіцера, що вирішив не видавати нас тоді під душем, — в самій лише сорочці, закривавлений, з розбитим обличчям і бритою головою, він сидів, затиснутий озброєними визволителями, які везли його назустріч невідомо якій відплаті...

Харчування надалі було проблематичним. Щоб обманути відчуття голоду, ми з Руді шукали на галявині якусь темно-зелену соковитішу порівняно з іншими траву і назбирували її повні жмені, перш ніж набити нею рот. Вона була гіркою і гідкою, зате давала відчуття, що ти щось таки з'їв.

Поступово відновився порядок. Хоча він не приносив нам добрих новин. Ми дізналися, що аптекарка Мадемуазель

Марсель зазнала жахливих тортур, перш ніж її вивезли кудись на Схід. Як вона зможе повернутися? І чи взагалі повернеться? Бо підтвердилося те, що підозрювали під час війни: нацисти нищили в'язнів у концентраційних таборах. Мільйони людських істот були вбиті, розстріляні з кулеметів, задушені газом, спалені або поховані живцем.

Я знову став упісюватися в постелі. Страх приходив із минулого: жах охоплював мене від думки про долю, якої мені пощастило уникнути. Сором також повернувся з минулого: я думав про свого батька, якого несамохіть побачив, але не вважав за потрібне покликати. Чи це таки був він? Чи він був іще живий? А мама? Тепер я став любити їх удесятеро сильніше через розкаяння.

Безхмарними ночами я потай вибирався з дортуару, щоб дивитися на небо. Тільки-но я знаходив "зірку Жозефа і мами", зорі знову заводили пісню на ідиш. Досить скоро мій погляд туманився, я починав ридати, розкинувши руки, наче прибитий до галявини, і кінець-кінцем задихатися від власного мокротиння та сліз.

В отця Понса вже не було часу, аби давати мені уроки івриту. Він місяцями, від ранку до вечора, мотався, вишукуючи сліди наших рідних, звіряючи шифровані списки, складені мережами Опору, привозячи з Брюсселя списки загиблих у таборах.

Для декого з нас усе з'ясувалося дуже швидко: з усієї родини вижили тільки вони. Після уроків ми намагалися їх утішити, опікувалися ними, проте в глибині душі думали: чи не буду я наступним? Чи десь у дорозі затрималась добра новина? Чи дуже погана?

Тільки-но замість надій постали факти, Руді вирішив, що вся його рідня загинула. "У такого шлемазла, як я, інакше й бути не може". І справді, тиждень за тижнем отець Понс повертався зі зловісним підтвердженням: його старший брат, потім інші брати, потім сестри, а тоді й батько загинули в газових камерах Освенцима. Щоразу неймовірний безмовний біль причавлював мого друга: ми годинами лежали горілиць у траві, тримаючись за руки й дивлячись у небо, повне сонця й ластівок. Гадаю, він плакав, та я не смів повернути голову, бо боявся принизити його.

Якось увечері отець Понс повернувся з Брюсселя розчервонілий — надто швидко крутив педалі свого велосипеда — і кинувся до Руді.

— Руді, твоя мама жива! У п'ятницю вона прибуде до Брюсселя разом із тими, хто вижив.

Тієї ночі Руді так плакав від полегшення, що я боявся, аби він не помер, задихнувшись від сліз перш ніж побачить свою маму.

У п'ятницю Руді піднявся ще до світанку, щоб умитися, одягтися, почистити взуття, словом, прибрати вигляду буржуа, — таким ми його ніколи не бачили, причому, дивлячись на напomadжене й укладене в кок волосся, я впізнав його лише по вухах, що стирчали, як у фавна. Від надмірного збудження він скрекотів, перестрибуючи з думки на думку, зупинявся, не закінчивши фрази, і починав нову.

Позичивши автомашину, отець Понс вирішив узяти в дорогу й мене, і я вперше за три роки виїхав за межі Жовтої вілли. Дивлячись на радість Руді, я пригамував свої тривоги про долю власної родини.

У Брюсселі сіявся дрібний дощ, водяний пил висів поміж сірими фасадами, затягував шибки автомашини прозорим серпанком, надавав блиску тротуарам. Коли ми прибули до великого пишного готелю, куди привозили тих, хто вижив, Руді підбіг до швейцара в червоній, розшитій золотом уніформі.

— Де тут фортепіано? Я повинен відвести туди маму. Вона видатна піаністка. Віртуоз. Вона дає концерти.

Знайшовши довгий лакований інструмент у барі, ми дізналися, що врятовані в'язні вже прибули, пройшли дезінфекційну обробку й помилися, а тепер їх годують у ресторані.

Руді помчав до ресторанної зали, ми з отцем Понсом ішли за ним.

Рахітичного вигляду чоловіки й жінки, землиста шкіра яких щільно обтягувала кістки, з однаковими чорними колами довкруз однакових порожніх очей, виснажені настільки, що ледве могли тримати ложку, сиділи, схилившись над супом. Вони не звернули жодної уваги на нашу появу, настільки були поглинуті бажанням наїстися і боялися, аби їм у цьому не перешкодили.

Руді окинув зал поглядом.

— Її тут немає. Може, тут є інший ресторан, отче?

— Зараз запитаю, — відказав той.

І тут з одного диванчика почувся голос.

— Руді!

Якась жінка підвелася і, махнувши нам рукою, ледве не впала.

— Руді!

— Мамо!

Руді полетів до жінки, яка його кликала, і стиснув її в обіймах.

Я не міг упізнати в ній матір, яку мені описував Руді, — високу владну жінку з величним бюстом, блакитно-сталевими очима, густим чорним, прямим і нескінченно довгим волоссям, що так вражало публіку. Замість цього він обнімав невисоку стареньку жінку, майже облісілу, із застиглим боязким поглядом вицвілих сірих очей, чиє кістляве, широке й пласке тіло проступало під вовняною сукнею.

Утім, вони шепотіли фрази на ідиш, плакали, поклавши одне одному голову на плече, і я дійшов висновку, що коли Руді не помилився, то, безумовно, прикрасив свої спогади.

Він хотів вивести її.

— Мамо, ходімо, в цьому готелі є піаніно.

— Ні, Руді, спершу я доїм.

— Ну, ж бо, мамо, ходімо.

— Я не доїла моркви, — сказала вона і, наче вперта дитина, тупнула ногою.

Руді не міг приховати свого здивування — перед ним була не владна мама, а дівчинка, яка не хотіла віддавати свою миску. Отець Понс жестом порадив йому не суперечити їй.

Байдужа до всього іншого, вона повільно доїла суп, шматочком хліба старанно вибрала рештки рідини, витерши порцеляну до блиску. Довкола неї всі врятовані так само ретельно вичищали свої тарілки. Після стількох років недоїдання вони їли з якоюсь грубою пристрасстю.

Потім Руді, подавши мамі руку, допоміг їй підвестися і познайомив із нами. Незважаючи на своє виснаження, вона знайшла сили мило усміхнутися.

— Знаєте, — сказала вона отцеві Понсу, — якщо я вижила, то тільки тому, що мала надію побачити Руді.

Руді закліпав і перевів розмову на інше.

— Ну ж бо, мамо, ходімо до піаніно.

Перетнувши кілька залів, що здавалися вирізаними з безе, пройшовши крізь численні двері, обтяжені важкими шовковими порт'єрами, він обережно посадив її на табуретку і підняв кришку інструмента.

Вона роздивлялася рояль із хвилюванням, а потім із підозрою. Чи не розучилася? Її нога ковзнула до педалі, а пальці пестили клавіші. Вона тремтіла. Боялася.

— Грай, мамо, грай! — прошепотів Руді.

Мама в паніці глянула на Руді. Вона не зважувалася йому пояснити, що сумнівається, чи зможе, що в неї не вистачить сил, що...

— Грай, мамо, грай. Я також вижив у цій війні з думкою про те, що колись ти знову гратимеш для мене.

Вона похитнулася, однак втримала рівновагу, схопившись за піаніно, на клавіші якого дивилася як на перепону, котру слід подолати. Її руки несміливо наблизилися, а тоді м'яко занурилися у слонову кістку.

І полинула найніжніша й найпечальніша мелодія з усіх, що мені довелося чути в житті. Спочатку трохи несмілива і квола, а далі значно багатша й сміливіша музика народжувалася, набирала сили й висоти, вражала і породжувала відчай.

Граючи, матір Руді набувала плоті. І тепер я бачив у ній жінку, яку мені описував Руді.

Закінчивши грати, вона повернулася до сина.

— Шопен, — прошепотіла вона. — Він не пережив того, що нам довелося витерпіти, однак він усе завбачив.

Руді поцілував її в щоку.

— Ти знову почнеш учитися, Руді?

— Присягаю.

У наступні тижні я досить регулярно бачив маму Руді, одна стара діва із Шемле погодилася поселити її в себе з

харчуванням. До неї знову поверталися форми, кольори, волосся, владність, а Руді, який приходив до неї вечорами, перестав удавати несосвітеного йолопа, яким ми його завжди знали, і навіть виявляв дивовижні здібності в математиці.

У неділю Жовта вілла ставала місцем, де збиралися діти, яких ховали від нацистів. Із довколишніх населених пунктів привозили дітей від трьох до шістнадцяти років, яких іще не знайшли їхні родичі. Вони виходили на імпровізований поміст, споруджений під навісом. Людей приїжджало багато: хто шукав сина чи дочку, хто небожа чи небогу, хто когось із далеких родичів, вважаючи, що тепер, після голокосту, вони повинні нести за них відповідальність. Зголошувалися також подружжя, готові до всиновлення сиріт.

Я однаково чекав і боявся цих ранків. Щоразу, виходячи на поміст після оголошення свого імені, я сподівався почути крик — мамин. Щоразу, повертаючись у ввічливій тиші всіх присутніх, я відчував бажання себе покалічити.

— Я сам винен у тому, що мої батьки не повертаються, отче: під час війни я про них не думав.

— Не кажи дурниць, Жозефе. Якщо твої батьки не повернуться, то це буде вина Гітлера та нацистів. Але не твоя і не твоїх батьків.

— Не хочете запропонувати мене для всиновлення?

— Ще надто рано, Жозефе. Без документа, що засвідчує смерть батьків, я не маю права це робити.

— У будь-якому разі мене ніхто не захоче взяти.

— Ну, ж бо, годі, ти повинен сподіватися.

— Ненавиджу сподіватися. Я відчуваю себе нікчемним і брудним, коли сподіваюся.

— Будь смиреннішим і все-таки трохи сподівайся.

Тієї неділі після традиційного ярмарку сиріт я, ще раз принижений безрезультатними оглядинами, вирішив піти разом із Руді, який зібрався в село випити з мамою чаю.

Ми спускалися по дорозі, коли я вдалині запримітив дві постаті, що сходили на пригірок.

Сам не знаю чому, я кинувся їм назустріч. Мої ноги не торкалися землі. Я міг би злетіти. Я мчав так швидко, що боявся, щоб не відірвалась якась нога.

Я не впізнав ні чоловіка, ні жінки, я впізнав мамине пальто. Рожево-зелене картате пальто із шотландки, прикрашене каптуром. Мама! Доти я ні в кого не бачив такого рожево-зеленого картатого пальта із шотландки, прикрашеного каптуром.

— Жозеф!

Я налетів на батьків. Захекавшись, не в змозі вимовити ні слова, я їх мацав, гладив і обіймав, тримав їх на місці, не даючи ступити й кроку. Я сто разів повторював ті самі безладні рухи. Так, я їх відчував, я їх бачив, так, ось вони — живі.

Я був таким щасливим, що мені стало боляче.

— Жозеф! Мій Жозеф! Мішке, ти бачиш, який він гарний?

— Ти так виріс, синку!

Вони казали щось незначне, якісь дурниці, від яких мені хотілося плакати. Сам я більше не міг і слова вимовити. Страждання, що розтягнулося на три роки — саме стільки тривала наша розлука, — впало мені на плечі й придавило мене. Розкривши рот у беззвучному крикові, я міг тільки ридати.

Коли вони збагнули, що я не відповідаю ні на одне запитання, мама звернулася до Руді.

— Мій Жозефеле надто схвилюваний, чи не так?

Руді підтвердив. І те, що мама знову мене зрозуміла і про все здогадалася, викликало в мене новий потік сліз.

Минуло більше години перш ніж до мене повернулася здатність говорити. Протягом цієї години я їх не відпускав, однією рукою тримався за батькову руку, другу засунув у мамину долоню. Протягом цієї години я дізнався — з розповіді батьків отцеві Понсові, — як їм удалося вижити, працюючи робітниками в полі на великій фермі недалеко звідси. Вони згаяли стільки часу, шукаючи мене, тому що після повернення до Брюсселя не знайшли графа і графині де Сюллі, а члени руху Опору спрямували їх по неправильному шляху, що завів їх до Голландії.

Доки вони розповідали про всі свої злигодні, мама час від часу оберталася й пестила мене, шепочучи:

— Мій Жозефеле...

Яке це щастя знову чути ідиш — мову, таку ніжну, що навіть дитину не можна назвати на ім'я, не додавши до нього чогось ласкавого, зменшувального, якогось складу, що приємний для слуху, наче ласощі, подаровані серцевині слова... Від усього цього я прийшов до тями і тепер думав лише про те, щоб показати їм свій маєток — Жовту віллу та її парк, де минули мої такі щасливі роки.

Розповівши свою історію, вони нахилилися до мене:

— Ми повертаємося до Брюсселя. Піди збери свої речі.

Отоді то до мене повернувся дар мови.

— Як? Невже я не можу залишитися тут?

У відповідь на моє запитання запанувала вражена тиша. Мама заморгала, не впевнена, що добре розчула, тато стиснув щелепи і втупився у стелю, отець Понс витягнув шию в мій бік.

— Що ти сказав, Жозефе?

І тут я усвідомив, наскільки жахливими видалися мої слова батькам. Мене заповонив сором! Надто пізно! І все-таки я виступив на біс, сподіваючись, що вдруге це запитання сприйметься не так, як уперше.

— Невже я не можу залишитися тут?

Крах! Ще гірше! Їхні очі затуманилися, вони відвернулися до вікна. Отець Понс здивовано звів брови.

— Ти усвідомлюєш, що кажеш, Жозефе?

— Я кажу, що хочу залишитися тут.

Без жодного попередження мені вліпили ляпаса. Отець Понс, тримаючи почервонілу руку, сумно дивився на мене. Я перелякано глянув на нього: досі він мене й пальцем не торкнув.

— Вибачте, отче, — пробелькотів я.

Він суворо похитав лисою головою, даючи мені зрозуміти, що чекав зовсім іншої реакції, і вказав очима на моїх батьків. Я підкорився.

— Пробач мені, тату, пробач, мамо. Я лише хотів сказати, наскільки мені тут було добре, це просто спосіб подякувати.

— Твоя правда, любий мій. Ми ніколи не зможемо висловити всю свою вдячність отцеві Понсові.

— Авжеж, — підтвердив батько.

— Мішке, ти чуєш, наш Жозефеле позбувся свого акценту. Нам не повірять, що він наш син.

— І він має рацію. Треба закінчувати із цим нещасливим ідиш.

Я перебив їх і, дивлячись в очі отцеві Понсу, уточнив:

— Я тільки хотів сказати, що мені буде дуже важко з вами розлучатись...

Після повернення до Брюсселя, попри те, що там я з радістю відкрив для себе просторий дім — тато, який кинувся у бізнес зі мстивою енергією, зняв його для нас, — незважаючи на пестоші, ніжність і співучі інтонації мами, я почувався самотнім, наче дрейфував у човні без весел. У величезному, безмежному, відкритому всім вітрам Брюсселі мені бракувало муру, який давав мені впевненість. Я достатньо їв, носив пошиті на мене одяг і взуття, складав іграшки і книжки в чудовій виділеній мені кімнаті, але мені бракувало годин, упродовж яких ми з отцем Понсом розмірковували про великі таємниці. Мої нові однокласники здавалися мені нецікавими, вчителі — механічними, уроки — нікчемними, а життя вдома — нудним. Для того щоб віднайти батьків, замало їх просто обняти. За три роки вони стали мені чужими — змінилися, поза сумнівом, вони, я, безумовно, теж. Вони покинули дитя, а одержали підлітка. Бажання домогтися матеріального успіху настільки перемінило мого батька, що я ледве чи впізнавав смиренного, схильного до нарікань шевця зі Скарбека в цьому скоробагатькові, який процвітав на імпорті-експорті.

— От побачиш, я зароблю великий статок, а тобі згодом тільки й залишиться, що перейняти мою справу, синку, — заявляв він із блискучими від збудження очима.

Чи ж мені хотілося ставати таким, як він?

Коли він запропонував записатися до хедера, традиційної єврейської школи, щоб підготуватися до бар міцви[9], мого причастя, я не задумуючись відмовився.

— Ти не хочеш брати участь у бар міцві?

— Ні.

— Не хочеш навчитися читати Тору, писати й молитися на івриті?

— Ні.

— Чому?

— Я хочу стати католиком.

Відповідь не забарилася: льодяний, різкий, сильний ляпас. Другий упродовж кількох тижнів. Спершу отець Понс, тепер батько. Визволення для мене обернулося, зокрема, визволенням ляпасів.

Він покликав маму, аби вона стала свідком. Я повторив і підтвердив своє бажання прийняти католицьку віру. Вона плакала, він кричав. Того ж вечора я втік із дому.

Сівши на велосипед, я проїхав, збиваючись кілька разів із правильного напрямку, шлях до Шемле; об одинадцятій я був уже біля Жовтої вілли.

Я навіть не подзвонив біля воріт. Пройшовши вздовж муру, я штовхнув іржаву хвіртку на галявині і рушив просто в недіючу каплицю.

Двері були відчинені. Ляда також.

Як я й передбачав, отець Понс був у крипті.

Побачивши мене, він розкрив обійми. Я кинувся до нього й поділився своїм сум'яттям.

— Ти заслуговуєш іще одного ляпаса, — сказав він, лагідно пригорнувши мене.

— Та що з вами таке, з усіма?

Він звелів мені сісти і запалив кілька свічок.

— Жозефе, ти — один із останніх уцілілих синів славетного народу, який щойно зазнав винищення. Шість мільйонів євреїв було вбито... Шість мільйонів! Пам'ятаючи про цих загиблих, ти не можеш більше ховатися.

— Що ж у мене спільного з ними, отче?

— Те, що вони дали тобі життя. Те, що тобі загрожувала загибель разом із ними.

— То й що? Хіба я не маю права думати інакше?

— Звичайно, маєш. Однак ти повинен свідчити, що вони існували, в час, коли їх більше немає.

— Чому я, а не ви?

— Я так само, як і ти. Кожен по-своєму.

— Я не хочу відзначати бар міцву. Я хочу вірити в Ісуса Христа, як ви.

— Послухай, Жозефе, ти відзначиш бар міцву, бо ти любиш свою маму і шануєш свого батька. Що ж до віри — побачиш пізніше.

— Але...

— Найголовніше для тебе сьогодні — визнати себе євреєм. З релігійними віруваннями це не має нічого спільного. Згодом, якщо ти й надалі цього бажатимеш, ти зможеш стати євреєм, що навернувся в християнство.

— Тобто я так і залишатимусь євреєм, назавжди?

— Авжеж, ти завжди будеш євреєм. Відзнач свою бар міцву, Жозефе. Інакше ти розіб'єш своїм батькам серце.

Я відчував, що він таки має рацію.

— Правду кажучи, отче, мені подобалося бути євреєм разом із вами.

Він розсміявся.

— Мені також подобалося бути євреєм разом із тобою, Жозефе.

Ми ще трохи повеселилися. Потім він узяв мене за плечі.

— Батько любить тебе, Жозефе. Можливо, він любить невміло, не так, як тобі хотілося б, і все-таки він тебе любить так, як ніколи не полюбить нікого іншого і як ніхто інший ніколи не полюбить тебе.

— Навіть ви?

— Жозефе, я люблю тебе так, як і інших дітей, можливо, трохи більше. Але це зовсім інша любов.

Відчувши полегкість, я зрозумів, що прийшов почути саме ці слова.

— Ти маєш звільнитися від мене, Жозефе. Я своє завдання виконав. Тепер ми можемо бути друзями.

Широким жестом він обвів рукою крипту.

— Ти нічого не зауважив?

Незважаючи на напівморок, я побачив, що підсвічники зникли, як і Тора, і світлина Єрусалима... Я підійшов до книг, накладених на полиці.

— Як!.. Це вже не єврейські книги...

— Це більше не синагога.

— Що ж трапилося?

— Я збираю нову колекцію.

Він попестив корінці книг, що були заповнені невідомими мені літерами.

— Сталін може вбити російську душу: я збираю твори поетів-дисидентів.

Отець нас зраджує! Він явно прочитав цей докір у моїх очах.

— Ні, я не зраджую тебе, Жозефе. Щоби клопотатися євреями, тепер є ти. Віднині Ной — це ти.

Я завершую цю повість на затіненій терасі, перед якою хвилюється море олив. Замість того щоб піти й подрімати, як усі інші, я вирішив не ховатися від спеки, бо сонце несе радість у моє серце.

Після тих подій минуло півстоліття. Я, врешті-решт, відзначив свою бар міцву, перейняв справу свого батька, не навернувся у християнство. Я захоплено вивчив релігію своїх батьків і передав її своїм дітям. Але Бог так і не прийшов до мене на зустріч.

Жодного разу за час мого існування євреєм, спершу побожним, згодом байдужим, я так і не віднайшов того Бога, якого відчув у дитинстві, в тій сільській церквиці, серед магічних вітражів, ангелів, що несуть гірлянди, і гудіння органа, того доброзичливого Бога, який витав над лілеями, тремтливими вогниками свічок, запахами вощеного дерева, споглядаючи на дітей, яких переховували, і на селян, які в цьому допомагали.

Я надалі провідував отця Понса. Вперше я повернувся до Шемле в 1948-му році, коли муніципалітет присвоїв одній вулиці ім'я Мадемуазель Марсель, яка так і не повернулася з концентраційного табору. Ми всі — діти, яких вона зустріла, нагодувала й забезпечила фальшивими документами, — зібралися там із цієї нагоди. Перед тим як зняти покривало з меморіальної дошки, бургомістр виголосив промову про аптекарку, згадавши також її батька-офіцера, героя попередньої війни. Серед квітів виднілися два їхні портрети. Я дивився на портрети Чортзабिरар і полковника: вони були схожі, абсолютно схожі у своїй жахливій потворності, якби тільки не вуса полковника. Три дипломовані рабини вшанували пам'ять і відвагу жінки, яка пожертвувала своїм життям; потім отець Понс повів нас оглянути свою попередню колекцію.

Коли я одружувався з Барбарою, отець мав нагоду побувати у справжній синагозі, він захоплено спостерігав за перебігом ритуальної церемонії. Пізніше він досить часто бував у нас удома, відзначаючи Йом-Кіпур[10], святкуючи Рош-Ашану[11] чи дні народження дітей. Однак я волів їздити до Шемле, щоб разом із ним спускатись у крипту каплиці, яка незмінно дарувала комфорт гармонійного безладу. Впродовж тридцяти років він неодноразово оголошував:

— Я починаю нову колекцію.

Звичайно, ніщо не може порівнятися з Шоа, і жодне зло не порівнюється з іншим злом, але щоразу, як якомусь народові на землі загрожувало безумство інших людей, отець брався за порятунок предметів, що свідчили б про душу, яка опинилася в небезпеці. Це означає, що в своєму Ноевому ковчезі він накопичив значну кількість мотлоху: там були, зокрема, колекція американських індіанців, в'єтнамська колекція, зібрання, присвячене тибетським ченцям.

Читаючи газети, я, зрештою, навчився передбачати, коли під час моїх наступних відвідин я почую від отця Понса:

— Я починаю нову колекцію.

Ми з Руді залишилися друзями. Ми обоє сприяли розбудові Ізраїлю. Я дав грошей, а він там оселився. Отець Понс тисячі разів заявляв, що його страшенно тішить відродження івриту — цієї священної мови.

Єрусалимський інститут "Яд Вашем" вирішив присвоїти звання "Праведник світу" тим, хто в часи нацизму й терору уособлював усе найкраще, що є притаманним людству, і

рятував євреїв, ризикуючи власним життям. Отець Понс дістав звання "Праведника світу" у грудні 1983 року.

Він про це так і не дізнався, бо незадовго перед тим помер. Звичайно, його скромності не сподобалася б церемонія, яку ми з Руді планували влаштувати; звичайно, він протестував би, кажучи, що не треба йому дякувати, що він лише виконав свій обов'язок, йдучи за покликом серця. Правду кажучи, найбільше задоволення від такого свята отримали б ми, його діти.

Того ранку ми з Руді вийшли пройтися стежинами гаю в Ізраїлі, який був названий його ім'ям. У Гаю отця Понса росте двісті сімдесят одне дерево, символізуючи двісті сімдесят одну врятовану ним дитину.

Біля підніжжя старих стовбурів тепер росли молоді деревця.

— Поглянь, Руді, дерев стає дедалі більше, їх кількість тепер нічого не означатиме.

— Усе вірно, Жозефе. Скільки в тебе дітей? Четверо. А онуків? П'ятеро. Врятувавши тебе, отець Понс урятував дев'ять душ. У моєму випадку — дванадцять. У наступному поколінні їх буде ще більше. А далі — більше й більше. За кілька століть число порятованих ним сягне кількох мільйонів.

— Він, як той Ной.

— Ти ще пам'ятаєш Біблію, нечестивцю? Оце так дивина...

Ми з Руді відмінні в усьому не менше ніж раніше. І так само любимо один одного. Ми можемо запекло посперечатися, а потім обнятися й побажати один одному на добраніч. Щоразу, як я приїжджаю сюди, на його ферму в Палестині, або коли він

відвідує мене в Бельгії, ми гарикаємося з приводу Ізраїлю. Хоч я й підтримую цю молоду державу, але не завжди схвалюю її дії, на відміну від Руді, який виправдовує та обстоює найменші пориви ізраїльського режиму, навіть найбільш войовничі.

— Послухай, Руді, бути за Ізраїль не означає схвалювати все, що вирішує Ізраїль. З палестинцями треба укласти мир. У них стільки ж прав жити тут, як і в тебе. Це — їхня територія також. Вони тут жили ще до створення держави Ізраїль. Уся історія переслідування нашого народу мала б спонукати нас звернутися до них зі словами, яких ми самі чекали стільки століть.

— Так, але наша безпека...

— Ми маємо прагнути миру, Руді, — ось чого нас учив отець Понс.

— Не будь наївним, Жозефе. Найкращим засобом домогтися миру нерідко є війна.

— Я не згоден. Що більше ненависті накопичиться між двома таборами, то меншою буде можливість укласти мир.

Щойно по дорозі до оливкової плантації ми минули палестинський будинок, по якому нещодавно проїхали гусениці танка. Розкидані речі валялися в пилюці, що курилася до небес. Дві групи хлопчаків затято билися серед руїн.

Я попросив Руді зупинити джип.

— Що це таке?

— Наші репресії у відповідь, — відповів він. — Учора один палестинець-смертник вчинив терористичний акт. Три жертви. Ми мали відреагувати.

Нічого не сказавши йому у відповідь, я виліз із машини й пішов по уламках.

Дві групи-суперниці, єврейські й палестинські хлопчики, кидали один в одного камінням. Оскільки каміння часто не влучало в ціль, один хлопчик схопив уламок балки, підбіг до найближчого супротивника і вдарив. Відповідь не забарилася, за кілька митей хлопчаки обох кланів лупцювали один одного уламками дощок.

Я з криком кинувся до них.

Чи вони злякалися? Чи скористалися нагодою, щоб припинити бійку? Але розбіглись у протилежні боки.

Руді неквапливо підійшов до мене.

Нахилившись, я помітив загублені хлопчаками предмети. Це були кіпа і палестинська хустина. Один предмет я поклав у праву кишеню, другий — у ліву.

— Що ти робиш? — запитав мене Руді.

— Починаю нову колекцію.

Примітки

Район Брюсселя. (Тут і далі — прим. перекладача.)

2

"Пемза" французькою називається "pierre ponce" (дослівно "камінь з пемзи"), що звучить однаково з іменем отця — pere Pons.

3

Дитяча гра в карти, на яких зображено сім родин; члени кожної з них належать до різних професій. Виграє той, хто збере швидше і більше повних сімей: тата, маму, сина, дочку, дідуся, бабусю.

4

Гра у м'яч, подібна до нашого "вибивайли".

5

Мішна — кодекс релігійних законів і рабинських традицій, одна з частин Талмуду.

6

Талмуд — корпус традиційних коментарів-повчань, що регламентують релігійне життя юдеїв. Є два Талмуди: Єрусалимський, що складається з Мішни і Гемари, та Вавилонський.

7

Швидко (нім.).

8

Ponce Pilate — Понтій по-французьки звучить "Понс".

9

Бар міцва — церемонія з нагоди досягнення релігійного повноліття хлопчиками у 13 років.

10

Йом-Кіпур — Судний день, День Великого прощення у євреїв, що настає через десять днів після Нового року.

11

Рош-Ашана — Новий рік у євреїв.